

GEORGIA/GRÚZIA

*„Hozzád fohászkodom, drága jó Istenem,
Segíts meg még egyszer innen hazatérnem.
Segíts meg, hogy lássam még egyszer gyermekem,
Kedves jó szüleim meg a feleségem...”*

(Nagy Jenő: Könyörgés, Grúzia, 1946.)

*(Tbiliszi–Rustavi–Gori–Tkibuli–
Kutaiszi–Magnetiti–Ureki)*

Tbiliszi (Tiflisz)

Az azeri *Gandzsából* busszal indultunk a 213 km-re lévő Grúzia felé az M5-ös, majd az R24-es országúton. Átszeltük a *Nadil-Samhir-Tovuz-Qazax-Das Salahli* azeri településeket, átkeltünk a *Kura* folyón, ahol nem messze terült el a magyarok másik hadifogolytábora, az itteni rabok hidat, utat építettek. Most az országút két oldalán gondozott, öntözött földparcellákat, szőlőültetvényeket, teaültetvényeket láttunk.

Az 510-es kilométerkő után *Sadigli* térségében elértük az *azeri-grúz* határátkelőt, az azeri autóbust hátunk mögött hagyva, az útlevélvizsgálaton is átesve átgyalogoltunk a határátkelőn, ahol már

a *Tbiliszből* megrendelt autóbusz várt ránk, amellyel a *Rustavi–Gerdobani–Vakhtangisi* útvonalon jutottunk el a késő esti órákban *Georgia* fenségesen kivilágított, 479-ben alapított fővárosába, ahol közel másfél millió ember él. A *Tbiliszi–Copala* szállóban csoportunk jóbaráti grúz fogadtatásban részesült. Az útifáradtságot legyűrve többedmagammal esti városnéző sétán vettem részt.

Történelmi zárandokutunk georgiai programtervét számunkra a magyar nagykövetség munkatársai állították össze és szervezték meg. Tolmácsot is biztosítottak **Chaduneli Mariam**, a nagykövetség titkárnője személyében. Ugyancsak segítő partnerünk volt **David Jishkariani** történész, a Tbiliszi (SOVLAB) egyik főiskolai docense is. Tréfásan jegyezte meg, amióta 1991. április 9-én lerázták a 69 évig tartó szovjet-orsz bilincset és újra független köztársaság lett a mintegy 69 700 négyzetkilométer területű *Georgia*²⁰⁶, a hegyvidéki és szubtrópusi éghajlatú tájait a jó bor, a konyak, a szerelem és a fafaragás uralja. A négy-milliónyi szabadságszerető nép sokat hangoztatott nemzeti mottója: „*Egységben az erő*”. Tbiliszbén a forró víz, délnyugatra pedig a *Fekete-tenger* strandolásra alkalmas partjai európai hangulatot áraszt. A kereszténység iránti elkötelezettségüket a grúz nemzeti színű zászló is kifejezi, fehér mezőben piros kereszt. Az ország történetéről, elsősorban alapításáról, az itteni nép a kaukázusi nyelvcsaládhoz való tartozásáról – melyhez legalább 40 nyelvet sorolnak –, a grúz-magyar nép kapcsolatáról eddig több ismeretterjesztő dolgozatot, cikket, elemző és tényfeltáró tanulmányt és könyvet²⁰⁷ írtak. Egyes kérdéskörrel a két ország kutatói is elmélyülten foglalkoznak. Van már olyan nyilvánosságra hozott szakvélemény is **Péterfalvi János István** megfogal-

²⁰⁶ Ma az Európa Tanács, a Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, a WETO tagja és integrációra törekszik az Európai Unióval, valamint a NATO-val.

²⁰⁷ Lásd: TARDY Lajos: *Kaukázusi magyar tükör – magyarok, grúzok, cserkeszek a kezdetektől 1948-ig*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár), Akadémiai Kiadó, 1988.

mazásában, hogy a grúz törzsből (*gurdzs/gordzs*, a szláv nyelvekben a *grúz(in)*-Grúzia népnév terjedt el) vált ki és a honfoglalókkal érkezett a Kárpát-medencébe a *Kolcok*, illetve *Kolcsok* népcsoport. Egyik cikkében a *kolcsok*, *kolc* népnév megfejtésével foglalkozik. Mint írja: „*A koltsok nyoma ezután eltűnik a történelmi adatokból, de nem tűnik el a földrajzi nevekből*”. Ezután a magyar településeken létező nevek sokaságát sorolja fel: *Kocs*, *Nemeskocs*, *Kocsárd*, *Kocsérd*, *Kolcmező*, *Kölcsén* (*Kolcsino*, Ukrajna) stb. Szerinte a kaukázusi ország környékéről idekerült *kolcsok*, *kolhiszok* emlékét a településnevek sokasága őrizte meg: „*Elég kemény bizonyíték a magyar-grúz rokonság irányába. (...) Mi, magyarok közvetlenül a németektől kaptuk az azóta náluk, mármint a németeknél kihalt Grusien szót, 1800 körül, de akkor még élt a Georgia változat is. A XIX. század végén nálunk a Grúzia vált elfogadottá.*”²⁰⁸ Nem hallgathatom el, hogy több Grúziában raboskodott túlélő visszaemlékezése erre a megállapításra jut, köztük a Tbilisizbe hurcolt kárpátaljai **Nagy Jenő** is megjegyzi emlékiratában: „*Különösen ezek a grúzok vendégszeretők, ugyanúgy, mint mi, magyarok. Rokonusnak is tartanak bennünket. Képesek a legutolsó falatot is megosztani velünk. Áldja meg őket a Mindenható...*”

A főiskolai tanár büszkén mesél országának, népének gazdag történetéről, többek között arról is, hogy kultúrájuk ősi gyökerei mintegy háromezer évre nyúlnak vissza az időben. Kezdetben saját országukat *Szakartvélónak*, majd *Grúziának* hívták, 2008-tól a háború hatására a grúz kormányzat eltörli a *Grúzia* nevet, mivel az orosz eredetű és helyette hivatalosan *Georgia* nevet használja. Megjegyzem, hogy a „*Grúzia vagy Georgia*” névhasználat a magyar nyelvészek körében is vita tárgya lett. Például **Kenesei István**, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója a *Kinek a teája?*²⁰⁹ című

²⁰⁸ Péterfalvi János István: Grúzia és Kolkhisz /magyar vonatkozásai/. In: Magyar megmaradásért, 2017.03.37.

²⁰⁹ KENESEI István: Kinek a teája? In: Magyar Nemzet, Magazin melléklet, 2011. augusztus 13.

cikkében írt a kérdésről, a *Georgia* nevet a szaktudomány nevében elutasította. Azonban a *Georgia* országnév a politikában, a közéletben, médiában is használatos lett.

Jó szerencsénk volt grúz kísérőink kalauzolásában megcsodálni ezredéves épített örökségük legnagyobb becsben tartott műemléképületeit is. Az általa vezetett városnézésbe is belefáradtunk, mert programunkban szerepelt az Open Air Museum of Ethnography, a Nemzeti Múzeum, a Narikala erőd, a Grúzok anyja szobra, Tsminda Sameba Katedrális, a Metekhi templom, a Rustaveli avenue, Április 9-e park (Zichy Mihály szobra), a Kénfürdők, a Matsmindapantheon, a Sololaki négyes, valamint a régiségeket felvonultató bolhapiac megtekintése.

Számos történet kötődik a *Mtakvari* folyó első hídjához, mellette van a *Metehi-templom*, amely a perzsa és török háborúk áldozatainak is emléket állít, akiket a hídon próbáltak erőszakkal muszlim hitre téríteni, de ők inkább a halált választották. Többek között az egykori muszlim kultúrára emlékeztetnek a folyó jobb partján lévő fürdők, amelyeknek 40 fok feletti forró, kénese vizük van. A toleráns és sokszínű városban a 80 százalékot kitevő grúzok mellett többféle vallású és nemzetiségű embert befogadtak, köztük az oroszok, örmények, azeriek, oszétek, abházok, ukránok, görögök, zsidók, észtek, németek, kurdok, asszírok is otthonra találtak. A domináns vallásuk 85 százaléka a kereszténységet (*Grúz-, Örmény-, Orosz Ortodox Egyház és a nyugati kereszténység, ezen belül katolikusok, evangélikusok, baptisták*) képviseli. Az is elképesztő, hogy öt-száz méteres rádiuszon belül egyaránt láttunk ortodox, katolikus, evangélikus templomot, zsinagógát és mecsetet is, a legnagyobb azonban az 1995 és 2004 között elkészült *Szentháromság-katedrális*, amely 103 méter magas és aranyozott kupolája a sikló igénybevételével megmászott hegytetőről is impozáns látványt nyújtott a csillogó napsütésben.

Csoportunk megkereste a magyar vonatkozású emlékhelyeket is. Egy darabig elidőztünk, emlékeztünk és fotózkodtunk az *Április 9-e parkban* felállított egész alakos *Zichy Mihály*²¹⁰köztéri szobra mellett. A belvárosban utca is viseli a nevét. **David Jishkarini** történész és idegenvezető értésünkre adta, hogy *Zichyt* „nemzeti festőjükként” tisztelik a grúzok, mivel ő illusztrálta **Sota Rusztaveli** középkori művét, a grúz nemzeti eposznak tekintett, *A tigrisbőrös lovag* című verses elbeszélést.

Georgia fővárosában, Tbilisiben, *Zichy Mihály* szobránál

Forrás: http://ru.esosedi.org/GE/TB/1000198388/pamyatnik_zichi_mihay/photo/132499.html

²¹⁰ **Zichy Mihály** (oroszul: Михаил Александрович Зичи) (Zala, 1827.10.14. – Szentpétervár, 1906.03.01.) festő, grafikus, az illusztrálás és a magyar romantikus festészet kiemelkedő alakja és úttörője. Az orosz cárok udvari festője, húszéves korától – néhány éves párizsi és rövid hazai megszakítással – haláláig, negyvenkilenc évig dolgozott Oroszországban. A Kaukázusban is többször megfordult. Baráti kapcsolatban állt **Ilja Csavcsavadzéval** az új grúz irodalom megalapítójával.

Kísérőnk, **Chaduneli Mariam**, a nagykövetség titkárnője elmondta, hogy ottjártunk előtt 2016. március 11-én Zichy Mihály festő, grafikus halálának 110. évfordulója alkalmából a Nagykövetség a Parlamenti Könyvtárral közösen kiállítást szervezett. A kiállítás elemeit elsősorban a híres grúz költő, **Sota Rusztaveli** „*A tigrisbőrös lovag*” című nemzeti eposzához készített Zichy-illusztrációk képezték. A kiállítást megelőzően **Szabó Sándor** nagykövet **David Usupashvili** parlamenti elnök, és más közméltóságok jelenlétében megkoszorúzta az *Április 9-e parkban* lévő Zichy-szobrot.

A parkban szót ejtettünk a grúz nép tragikus korszakairól és a XX. század véres csatáiról. Ezek a háborúk – akárcsak a magyarokat – a grúzokat is erősen megtizedelték. Különösen a szovjet korszak kommunista diktatúráját megtestesítő NKVD, KGB pribékjei a másként gondolkodó grúz értelmiségre is keményen lecsaptak, ellenállásukat kegyetlenül megtörték a koncepciós perek, GULÁG-lágerek, kivégzések stb. formájában is. A két grúz származású hóhér – **Sztálin**, a szovjet kommunista pártvezető, diktátor és hűségese kiszolgálója, **Berija**, a szovjet titkosszolgálat vezetője – fajtájukhoz sem volt könyörületes.

Megdöbbenő látványban volt részünk, amikor bejártuk a Grúz Nemzeti Múzeum termeit. Hosszú perceként át némán szemléltük azokat a kiállításokat, ahol többek között levéltári iratcsomók százai igazolják, hogy a kommunista terror több mint 400 ezer grúz embert érintett, akikre az NKVD helyi pribékjei itt is rásütötték a szovjetellenesség bélyegét. Valamennyit koncepciós perek folytán a szovjet GULÁG-ra hurcoltak és több tízezer értelmiségit a halálba küldtek. Ezeknek az áldozatoknak a rendszerváltás után méltó emléket állítottak.

A szabadságszerető grúz nép Tbilisziiben három ízben is tömegesen kivonult az utcákra, így 1956-ban, 1978-ban és 1989-ben rendeztek szovjetellenes tüntetéseket. Az utóbbit Gorbacsovék már

nem tudták leverni, az egységbe tömörülő nemzeti törekvések hatására 1991. április 9-én Tbiliszi a XX. század folyamán ismét a független Grúzia székvárosa lett. Az ország függetlensége, területi épségének megbontása, védelme is sok grúz ember életébe került. Különösen akkor, amikor a grúz-orosz határ 1992 végére frontvonnallá változott. Az oroszok által is támogatott abház lázadók 1993. szeptember 27-én bekebelezték *Szuhumit*, akkor számos és kegyetlen atrocitást követtek el a városban maradt grúzokkal szemben, amely a „*szuhumi mészárlás*” néven vált hírhedtté, az etnikai népirtás következtében ezerszámra haltak meg és tűntek el az emberek.

Az már a XXI. század számlájára írható, hogy 2003-ban **Soros György** által is támogatott „*rózsás forradalom*” az ellenzékot juttatta hatalomba, akik igen éles konfliktusok színterévé változtatták a grúz parlamentet. Megosztották, egymás ellen hangolták a grúz patriótákat is.

A Kreml által szított feszültségek orosz-grúz, pontosabban a dél-oszétiai háborúba torkollott, amely 2008-ban robbant ki az egyik oldalon Grúzia, a másik oldalon Dél-Oszétia, Abházia és Oroszország között. Azóta a grúz veszteséglista újabb és újabb áldozatokkal bővül.

A médiából²¹¹ tudjuk, hogy magyar részvétel is volt a békemisszióban, egyik egység vezetője, **Székely György** önkéntes műveleti tartalékos alezredes volt, aki 2008-ban az abház oldali szektor parancsnokaként látott el katonai megfigyelői szolgálatot Grúziában. A megfigyelők feladatai közé tartozott az abház és grúz felek szétválasztásának felügyelete; a Független Államok Közössége fegyveres békefenntartó erői tevékenységének nyomon követése; a csapatmozgások megfigyelése; a nemzetközi egyezmények megsértésének kivizsgálása, valamint együttműködés a humanitárius szervezetekkel a menekültek visszatelepülésének elősegítése érdekében.

²¹¹ Lásd: https://www.honvedelem.hu/cikk/35864_gruzia_a_magyar_reszvetel_tapasztalatai_a_bekemissziokban

A közvélemény szerint Grúziának nem kellett volna katonai akciót kezdenie, aminek a végén hatalmas vereséget szenvedett. A georgiai parlament döntése értelmében hivatalosan megszakadtak a grúz-orosz diplomáciai kapcsolatok. Ezzel a bátor lépéssel a grúzok véget vetettek annak a történelmi folyamatnak, hogy a grúz „*fejlődés útját*” továbbra is Moszkvából diktálják. Ezzel Oroszország elvesztette a térségben a hagyományos piacot, politikai befolyását és gazdasági érdekelttségét. Országjáró körutunk során erről többek között mi is meggyőződünk, hogy az üzletekben a korábbi orosz helyett a nyugati és a kaukázusi országok árudömpingje van jelen.

Magyar rabok hajóúton, vonattal a Kaukázus felé

Georgiában – a legutóbbi adatok szerint – 500 főre becsülik az eltemetett magyar hadifoglyok és internáltak számát. Valamennyien az NKVD által felügyelt GUPVI táborrendszer keretében a Grúz SZSZK területén létrehozott 26 fő tábor, illetve lágerrészleg foglyai voltak. Van adatunk arról is, hogy a szovjetellenesség vádjával elítélt magyar, német és más nemzetiségű hadifoglyok az ország GULÁG táboraiba kerültek, őket csak 1956 előtt engedték haza.

A Kaukázust megjárt hadifoglyok írásaiból tudjuk, hogy a Kárpát-medence térségéből Cegléden, Szolnokon és más magyarországi gyűjtőhelyeken összegyűjtött katonai és civil foglyok egy részét *Püspökladány-Nagykároly* útvonalon *Konstancáig* szállítottak. Majd hajóval vitték tovább a Krím-félsziget, majd a Kaukázus kikötői felé. Például a budapesti *Szilassy Sándor*²¹² és sorstársait rabhajóba rakták, a *Fekete-tengert* átszelve, a grúz tengerparton sze-

²¹² SZILASSY Sándor – Budapest HH 1995/5.

rencsésen kikötöttek, majd vonatra szálltak, mint írja: „*Tbiliszin túl, Fronzij közelében álltunk meg – a 41. lágerbe kerültünk*”. A békéscsabai **H. A.** túlélő²¹³ is megerősíti, hogy a konstancai hajó kikötőben kerültek ki a vagonból, „*ahol mintegy 6000 embert zsúfoltak össze a Transzilvánia nevű személyszállító tengerjáró hajón, s élelem és víz nélkül Szevasztopolba szállítottak. Mintegy 200 főt, köztük engem is. Itt kihajóztak, a többit tovább vitték a Kaukázus felé.*” A Homokszentgyörgyre való **Vámosi Ferenc**²¹⁴ hadifogoly szintén a „ *fekete-tengeri hajókázás után a parttól mintegy 180 kilométerre fekvő kuraceei lágerbe*” – erdei favágásra került, míg másokat a Kaukázus lágereibe, hegyvidéki robotra hurcoltak. A budapesti **Kiss István**²¹⁵ szintén hadifogolyként élte át „*az egyhetes hajóberakodás keserveit*”, aki kétnapos hajóút után, 1945. június 7-én a mintegy kétezer magyar hadifogoly-szállítmánnyal Jaltában kötött ki. Ez volt a térség egyik legnagyobb elosztótábora. Innen sokan további hajóúton kerültek Grúziába.

Sokan örültek annak, hogy nem a rideg Szibériába, hanem a szubtrópusi Kaukázusba kerültek. Ezt alátámasztja emlékirásában a kenderesi **Barabás Elek** is. „*Május közepén Grúziába vittek, Tbilisztől 50-60 kilométerre délkeletre, egy nagy kopasz völgybe, ahol egymást érték a lágerek. Egyetlen jó dolog volt: itt nem éreztük a telet, a hőmérséklet akkor is 12-15 fok volt. Betontömböket törtünk kézi kalapáccsal.*”

Tbiliszibe került sorstársaival a kiskunhalasi **Darányi Dénes**²¹⁶ hadifogoly is, aki visszaemlékezésében megörökítette rabságának lenyűgöző színhelyeit, „*a kaukázusi hajnal csodáit*”, aki Grúziában egy útjavító brigádban dolgozott. Mint írja: „*(...) A tifliszi táborba*

²¹³ H. A. – Békéscsaba HH 1994/2.

²¹⁴ VÁMOSI Ferenc – Homokszentgyörgy HH

²¹⁵ KISS István – Budapest HH 1994/2.

²¹⁶ DARÁNYI Dénes: *A kaukázusi hajnal csodái.* HH 19.

érkezve, a számlálás idején a hajnali látványokban gyönyörködhetünk. Ahogy lassan kelt fel a nap, északnyugaton roppant magasságban megjelent egy rózsaszínű S betű az égen, a Kasbek 6000 méteres (pontosan 5047 m – szerk.) csúcsa, amit keletről megvilágított a nap. Lassan az egész csúcs láthatóvá vált, mintha tejtengeren úszott volna. Ahogy emelkedett a nap, kibontakozott a párából az alacsonyabban húzódó kaukázusi csúcsok hosszú sora, majd ahogy a pára oszlott, távolabb az Elbrusz. A látvánnyal nem lehetett betelni. Hajnalonként szinte vallásos áhítattal néztük végig, mint egy szertartást, amelyet a természet celebrált...”

A kelet-magyarországi, a kárpátaljai és a felvidéki magyar és sváb származású civil internáltak egy része Szolyva-Sanok-Sztarij-Szabor-Dél-Ukrajna-Kaukázus-Ocsemsíri vasútvonalon került Grúziába. Míg másokat Debrecen és Észak-Erdély térségéből a délkelet-romániai Foksányban átszállva, marhavagonokban szállítottak Tbiliszibe, Kutaiszibe, Batumiba és más városokba.

***Grúzia** területén diszlokált fontosabb NKVD/MVD, GUPVI hadifogolytáborok, lágerrészlegek temetőinek jegyzéke, ahová hadifoglyokat és internált civileket temettek*

Nº	Gruz SZSZK, Település (temető)	A láger működési ideje	Tábor és táborrészleg, hadifogoly-temető	Eltemetett hadifoglyok / internáltak
1	Szuhami 146. sz. fő tábor:			
	2. sz. részleg	1945- 1947	Ingiri	8/4
	3. sz. részleg		Szuhami	11
	4. sz. részleg		Ilori, Ocsemsíri körzet	20/2
	4. sz. részleg		Mecskop, Szuhami körzet	2
	5. sz. részleg		Mecskop, Szuhami körzet	-
	6. sz. részleg		Kelaszuri, Szuhami körzet	1
1/1	Szuhami 461/0. sz. fő tábor	1945- 1947	Szuhami	-

2	Molotovka Kaukázus 441.sz. fő tábor		Molotovka, Kaukázus	
3	Kaukázuson túli 181. sz. főtábor:			
	2. sz. részleg	1946-1947	Rusztavi: Kelaszuri felújított, gondozott temető	57
	3. sz. részleg		Rusztavi felújított, gondozott temető	12
	4. sz. részleg		Bulacsauri (Ibulacsauri) Duseti körzet	11
	5. sz. részleg		Rusztavi felújított, gondozott temető	11
	6.sz. részleg		Rusztavi felújított, gondozott temető	1
4	Navtlugszkiji: 236. sz. főtábor:			
	1. sz. részleg	1947-1948	Navtlugi	123
	1. sz. részleg		Navtlugi	4
	5-6. sz. részleg		Dviri-Borzsom, Borzsomi körzet	2
5	Tkibuli: 518. sz. főtábor			
	1-2. sz. részleg	1945.06 – 1949.03	Tkibuli	1
	4. sz. részleg		Csikauri	8
	5. sz. részleg		Zasztafani	2
	6. sz. részleg		Kvezani	2
6	1250. sz. kórház	1945.06 – 1949.03.	Gagri(a)	25/4
7	1563. sz. kórház		Tbiliszi, Saburtalo kerület	193
8	Kutaiszi, ORB	1945-1946		-
9	Tbiliszi, ORB	1945.06-1949.03		-
10	Zeemka	1945-1946.		-
11	Ghardobai			-
12	Magnetiti-Ureki, 1852. sz. ORB mobilizált munkatábor	1946-1947	Magnetiti-Ureki	-
Összesen:				494/10

Lágerélet Tbiliszbiben két kárpátaljai túlélő emlékirata tükrében. Tbiliszbiben először a *Saburtalo* kerületben jártunk, ahol az 1563. sz. hadifogolykórház állott. A kórházban elhunytak száma 193 fő. Többek között adatunk van arról, hogy **Budai János** (Kapunvár, 1919.11.03. – Tbiliszi, Szaburtalo ker. 1946.11.04.) az 58/18. sz. sírban nyugszik. Azonban temetőt nem találtuk, helyben derült ki, hogy a rendszerváltozás előtt likvidálták, még a szovjet időszakban a sírokra különböző építményeket emeltek. A rabkórházat is ipari célú objektummá alakították át.

A felvételen jobbról balra: David Jishkarini történész (SOVLAB), Tbiliszi egyik főiskolai docense, Mariam Chaduneli, a tbiliszi magyar nagykövetség tolmácsa az egykori 1563. sz. hadifogolykórházról beszél, ahol sok magyar fogoly hunyt el és temették el a közeli csatorna domboldalán

Megnéztük a birtokunkban lévő visszaemlékezések alapján azokat a városrészeket is, ahol a Kárpát-medencéből idehurcolt magyarokat, köztük kárpátaljai sváb németeket, magyarokat dolgoztattak.

*Az 1563. sz. hadifogolykórház átalakított épülete más funkcióban,
ahol 1945-1947 között sok magyar fogoly hunyt el, lejjebb, a domb alján a
felszámolt temető helye látható*

Az internált foglyok között volt két kárpátaljai, az Ugocsa-vidéki *Feketepatak* szülötte, **Nagy Jenő** (1926) és a Bereg-vidéki *Benébe* való **Horváth László** (1926). Mindkét túlélőt jól ismertem személyesen, sőt jó baráti viszonyban voltunk.

Horváth Lászlót 1944 őszén, nyolcadikos gimnazistaként édesapjával (**Horváth Simon**) együtt, **Nagy Jenőt** pedig debreceni diákként vitték el három napos munkára, a szolyvai gyűjtőlágerbe. Onnan a lengyelországi *Sanokon* át marhavagonba zsúfolva tovább vitték a *Kaukázusba* – *Abháziába*, majd *Tbiliszibe*. Kevés híján *Tbilisziből* két év múlva kerültek haza. A lágerélet folyamán nem ismerték egymást, mert mindegyik más-más munkabrigádban dolgozott. Csúpan 1989-ben az általam szervezett beregszászi emlékkonferencián ismerkedtek meg, ahol **Nagy Jenő** a túlélők nevében szólalt fel. Mindketten a rendszerváltás idején emlékiratban örökítették meg szenvedéstörténetüket, különösen *Ocsmecsir*hez és *Tbiliszi*hez kapcsolódó lágeréletüket.

Nagy Jenő nyugalmazott pedagógus visszaemlékezéseit 1989-ben magnófelvétel alapján lejegyeztem, majd kiadásra előkészítettem, amely *Megaláztatásban* címmel 1992-ben látott napvilágot. Ugyanebben az időben a miskolci **Mankovits Tamás** barátom dokumentumfilmet is készített a feketepataki diák kálváriájáról.

Horváth László *Élet és halál árnyékában* című saját megfogalmazású visszaemlékezését 2004-ben jelentettem meg a Kárpátaljai Magyar Könyvek sorozatban az Intermix Kiadó gondozásában.

Ezúttal **Nagy Jenő** szalagra mondott vallomásaiból a *Tbiliszi* lágeréveket részletekben idézve, elemezve emeltem ki, melyekre így emlékezett: *„Öt óra felé járt az idő, mikor a kerekek nyikorogva lassítottak és megállottak a tbiliszi állomás egyik mellékvágányán. (...) A rongyos csapat 5 kilométernyit gyalogolt, míg beért egy parkhelyiségbe. Ott aztán meztelenre vetköztettek mindannyiunkat és a levetett rongyhalmazt a közelben felállított, kereken guruló fertőtlenítőbe dobták. Alig telt el egy félóra, a fertőtlenítő lángra lobbant és az örök meg a rabok szeme láttára hamuvá égett. A problémát azonban eléggé ötletesen oldották meg a lágerfőnökök. Ahogy voltunk, sapka a fejben nadrágszíj a derékon, bakancs a lábon, mint valami abesszin katonasereg, „sorakozó” és irány a város közepe. A városlakók csodálkozása, nevetgélése közepette jó félórányi gyaloglás után egy négyszintes iskolaépületbe érkeztünk. Egy teherkocsi állott meg az iskola udvarán és vadonatúj, kékre festett munkaruhát osztottak ki nekünk.”*

Nagy Jenő és fogolytársai, köztük a feketepatakiak is, az ún. Tbilisztroj cégnek dolgoztak egész nyáron. Azt a feladatot kapták, hogy *„a Tbiliszi központjában álló egyik római katolikus templomot romboljuk le. Amikor Hitler seregével megtámadta a Szovjetuniót, az itt élő németeket Sztálin Szibériába száműzte. A sors keserű firtora, hogy a száműzött németek templomát magyar száműzöttekkel romboltatták le.”*

1945 nyarán áterelték őket a Tbiliszi Vache nevezetű téglagyárba. Itt nem voltak többen kétszáznál. Ebben a téglagyárban dolgozott a benei **Horváth László** is, azonban elkerülték egymást, csak hazatérésük után szembesültek azzal a ténnyel, hogy egy munkásáslóaljbán voltak. A munka alatt sima derékszijas, fegyvertelen katonaőrök őriztek őket. A városba kimenni tilos volt, ők azonban többször is kiszöktek, munkát kerestek. A grúz civil lakosság aránylag jól megfizette a fizikai munkát, különösen a szakmai jártasságot értékelte nagyra. Ha az őrök tetten érte őket, 24 órai zárkát kaptak büntetésül. *„A városi kiruccanásokról tehát nem tudtunk lemondani. Azt a hasunk diktálta. Mióta felvettük a lakossággal a kapcsolatot, 52 kg-ról 64-re híztam. Dolgoztunk a városban, ha munka nem akadt, csellengtünk, kéregettünk. Voltak megszokott, ismerős helyeink. Nekem is volt egy állandó helyem, ahová egy nagydobronyi társammal jártunk. Ebben a tömbházban egy fiatal építésmérnök nő, Zagenthi Natália lakott Thengiz nevű 6 év körüli kisfiával. A férje őrnagyként harcolt Románia területén. Göcsörtös fatuskókat hasogattott velünk. (...) Jó pár napig tartott, mire végeztünk a fatuskókkal. 50-50 rubelt kaptunk és a fiatalasszony kijelentette, bármikor szívesen lát, ha ki tudunk szökni.”*

Nagy Jenő – akár **Horváth László** – ő is megszegte a levelezési tilalmat, a segítőkész grúz lakosság lehetővé tette, hogy életjelet adjanak magukról és kapjanak az otthoniakról. *„Én az első levelet Zagenthi Natália címére kaptam. (...) Másfél hónapba telt, mire megkaptam az első választ. A fiatal grúz nő is átélte velem a várakozás gyötrelmeit, ő is megkönnyezte az első leveletem. Ezüstitálcán nyújtotta át nekem anyám keze írását, ezzel is demonstrálta, mennyire együttérez az elhurcoltakkal. Szórol szóra le kellett neki mindent fordítani. Ezzel is sokat tanultam oroszul. Öröm és bánat kavargott a szívemben. Örültem jó anyám sorainak, (...) majd minden órában újra olvastam, végül már kívülről tudtam a tartalmát. Anyám leve-*

le a hálónkban kézről kézre járt. Mindenki meg akarta érinteni azt a darab papírt, amely olyan hihetetlenül nagy utat tett meg, amely itt most szimbólum volt, a szülőhazának egy darabját jelentette. A sápadt arcok kipirultak, a bágyadt szemekbe visszatért a fény.”

1946. májusának első napjaiban kihirdették a szabadulásukat. (...) Kisorakoztattak bennünket a szűk udvaron. Kihirdették, hogy senki semmit nem vihet magával. Még egy fényképet sem, aki mégis megteszi, az otthon helyett Szibériában fog kikötni. Én egy fényképet, amelyen dolgoztunk és egy parányi képet, ami egy pálmafát ábrázolt, már jó előre elrejtettem a sapkám bélésében, így motozáskor nem találták meg. Aztán az anyaországiaknak ki kellett lépniük a sorból”, mert ők még tovább maradtak.

Az elhurcolt feketepatakiak Tbiliszi-ben.

Az archív felvétel 1946 februárjában készült a Vaké nevű téglagyárban.

Balról jobbra álló sor: Nyíri Sándor, Nagy Jenő, Tihor Gusztáv, Homoki Ödön, Kádár Gusztáv, Dacsinec Ferenc, Dacsinec Pál.

A fotót egy grúz ember készítette

A kárpátaljaiak 1946. május 13-án indultak el vonattal Grúzia fővárosából, *Tbiliszből*, 13 nap kellett hozzá, hogy *Máramarosszigetre* érjenek, ahol kilenc napot töltöttek. *„A tizedik napon nagy csinadratta közepette, fúvós zenekar kíséretében, katonás rendben, lépést tartva a Tisza hídján átkísértek bennünket Aknaszlatinára. (...). 1946. június 6-át írtak ezen a napon. Ez kissé több volt, mint a beígért három nap – állapítottam meg. Úgy látszik, a dolgozók országában viszont, ahol Sztálin hatalmasabb volt, mint maga a teremtő Isten, 565 nap számított háromnak. Arról már nem is beszélve, hogy hány embernek került az életébe a háromnapos munka. (...)*

Horvát Lászlók munkásászlóaljának (ORB) szálláshelye Tbiliszi peremkerületében volt. A helyi *„üzemmel szembeni dombon állt, méternyi magas cölöpökön”,* így védekeztek többek között az emberre is rátámadó éhező „sakálok” ellen, akik a szemétdombon egymással is „civakodtak.” Ezért az „árnyékszék is cölöpökön állt, mert az emberi ürülék is „felfalták”, „reggelre mindig tisztára nyalták”.

Legkegyetlenebb vérszopó ellenségük a *„téglagyári munkásoktól felszedett tetvek”* voltak, elszaporodtak a matracaikban és paplanjaikban. Embertelen körülmények között éltek. A koszban, mocsokban élő internáltakat ritkán vitték a városban lévő fürdőbe tisztálkodni. Ilyenkor fertőtlenítették ruházatukat is, de a szálláshelyükön a matracok és paplanok továbbra is a tetvek kiváló tenyészhelye maradt, megkeserítette mindennapjaikat. Ívóvíz nem volt a barakkban, ezt a téglagyári telepről – ahol mosakodni tudtak – szójás dobozokban naponta magukkal hozták. Egészségügyi vizsgálatra csak havonta került sor egy orosz orvosnő személyében, aki csak a teljesen legyengült raboknak adott a munka alól felmentést egy rövid időre. Hiányoztak az alapvető embermentő gyógyszerek, ezért a járványos beteg

ségben szenvedők nem sokáig bírták, egy-két napos haláltusa után örökre elszenderedtek, őket a közeli rabtemetőben hantolták el. Ott jártunkkor már ezt a dombaljában lévő temetőt is likvidálták.

Főleg kárpátaljai, szabolcs-szatmári (*Tiszabecs, Uszka, Milota*) internált magyarok, *Munkács* környéki sváb németek voltak a Tbiliszi tábor lakói. Például a halálosan legyengült **Horváth László** életét – német nyelvtudásának köszönhetően – egy *Munkács*hoz közeli *Várkulcsára* való „Karcsi bácsi nevű sváb ember” mentette és gyógyította meg, hogy ne kerüljön ismét „rossz munkahelyre”, a svábok korelnöke beajánlotta „sváb társainak csoportjába”, akik a városi vízműveknél víztisztító üzemet építettek. A sváb brigád őrség nélkül járt munkába, kezük alatt dolgoztak szigorú őrizettel a politikai elítéltek (a szovjet társadalom elítélt színe-java, főleg a grúz értelmiségiek, köztük orosz, ukrán, magyar, lengyel, német és más nemzeti-ségű GULÁG-rabok is voltak).

A benei tizenhatalcés fiút – *Horváth Lászlót* – feljavulása után parancsnoka téglagyári munkára osztotta be. Itt is a túlélésért küzdöttek az emberek, a tizenegy hónapos „*téglagyári együttlét alatt*” összekovacsolódtak, bizonyos „*rangsort*” alakítottak ki. Ezek szerint a „*felső téglagyárban*” a túlnyomó többségben lévő idősebbek könnyebb munkához jutottak, „*jobban összetartottak*”, mert megértőbb volt az örmény származású munkavezetőjük. A „*lenti gyárban*” az erősebb fizikumú fiatalabbaknak a nehezebb munka jutott, ráadásul a hajcsár egy kommunista **Valiko** nevezetű izgága, rosszindulatú grúz volt, aki nem engedelmeskedett neki, karcerbe került, több esetben az őrpáncsnok is megsokallta túlkapásait és felmentést adott a rabnak.

A leírás szerint a nyáridőnek örültek, a tél ugyan enyhe volt, de amikor a téglagyár részére „agyagot bontottak a hegyoldalon” akkor a „csepergő esőben latyakossá vált az agyag” bocskoruk beleragadt a sárba, a kapcájuk vizes lett, emiatt sokan lebetegedtek, sorra dőltek ki az emberek.

Felbecsülhetetlen lelkierőt adott számukra az otthoniakkal való levelezés, míg ezt *Ocsemsziriben* az NKVD szigorúan megtiltotta, a levelezőlapokat elkobozta, tulajdonosát megbüntette. *„Tbiliszi-ben már senki sem tiltotta”,* de ennek is számtalan akadálya volt, amit le kellett küzdeni. Például a kárpátaljaiak nem tudták, hová címezék a levelet, mivel *„Magyarország már nem jöhetett számításba, Csehszlovákia lemondott rólunk. Ocsemsziriben hallottuk, hogy megalakult Kárpát-Ukrajna és csatlakozott a Szovjetunióhoz. Baj volt a nyelvtudással is, hiszen oroszul kellett volna címezni – időbe telt, amíg megtanultuk. Írtunk néhány levelet háromszögbe hajtogatott füzetlapra, borítékot is magunk ragasztottunk, nem ismertük a lágerünk számát sem – nem árulták el”.* A szemfülesebbek, a bátrabbak igyekeztek az oroszul jól tudó grúz családokkal kapcsolatba lépni, akik megszánva a rabokat, saját lakásuk címéről küldték el és fogadták a kárpátaljaiak leveleit, akik azzal hálálták meg gesztusukat, hogy a grúz családoknak bármilyen munkát elvégeztek. Ilyen posztás szerepet vállalt **Horváth László** is, aki közreműködött a levelek be- és kijuttatásában, az internáltak és a politikai foglyok otthoniakkal tartó kapcsolattartásában. Kockázatos dolog volt, mert egyes örök néha őt is megmotozták, de vállalta. A levelek feladásában *„az egyik kedves grúz család segített. Közel laktak a téglagyárhoz, bejáratos voltam hozzájuk, nemegyszer adtak élelmet. Az apa egyetemi tanár volt, felesége tanárnői diplomával főállásban családanya. Három eladósorban levő lányuk közül a legidősebb orvostanhallgató volt, a legkisebb gyerekük pedig tíz év körüli fiúcska. Az egyik beszélgetéskor kiderült, hogy a medikus latin nyelvet magol, és nehezen megy neki. Elmondtam neki kívülről a *Lupus et agnus* című tanmesét, segitettem neki a coniugatiókban és declinatiókban is. Ámulva nézett rám, elhíjságolta a dolgot az édesapának is, aki a következő találkozáskor tréfásan felajánlotta, menjek hozzájuk a tanszékre latint tanítani. Ilyen előzmények után javasolta a lány, hogy a levelemben őt tüntessem fel*

feladóként, nehogy az apjának kellemetlensége legyen az NKVD-val „külföldi” levelezés miatt.”

Rabéletének legnagyobb öröme volt, amikor levelére válasz érkezett édesanyjától, könnyezve olvasta a sorokat. *„Ifjú férfi létemre nagyon szégyelltem magamat a négy hölgy és a legényke előtt. Széket adtak alám, a mama kendőt hozott, meghatódva törölgette a szememet és orromat, puha és meleg kezét a fejemre helyezte, a maga nyelvén kedvesen vigasztalni próbált, amitől még inkább elérzékenyültem... Végül is sikerült elolvasnom a levelet, és akkor mélységesen megnyugodtam, mert kiderült, hogy a lágerben keringő hír, miszerint a magyarokat kitelepítették Kárpátaljáról – nem igaz. A háziak bezárták az ajtót, s nekem – közösen gyöngye orosz nyelvtudásunk mellett – el kellett mondanom, mit írt édesanyám. Nagyon meghatódtak azon, hogy engem négy testvér vár otthon, három olyan korú lány, mint ők, és van egy öcsém is, ezenkívül várnak a szüleim, és öreg nagyapám. Velem együtt ők is örültek, amint írta édesanyám, hogy Szolyva óta az én levelemből kaptak először hírt tizenkét beneiről, akiknek a nevét megírtam. Együtt sajnáltuk azokat is, akikről azt írta édesanyám, hogy meghaltak a lágerekben.*

A kemence-barlangban aznap este a kétszázas égő alatt szorongott az otthoni hírekre kiéhezett, elkeseredett fogolysereg. Édesanyám levele kézről-kézre járt, mert mindenki a saját szemével akarta látni, olvasni az otthoni híreket, a rég nem látott magyar írást.

Az otthonról kapott levél híre eljutott más munkahelyen dolgozó társainkhoz is. Általában vasárnaponként jöttek látogatók hozzánk más csoportokból.” A sikeren felbuzdulva sorra írta haza a leveleket, mindegyik feladójaként **Lora Tobidzét** tüntetve fel.

A Kárpát-medencéből idehurcolt magyar állampolgárságú svábok, magyarok egy sor objektumot építettek fel Tbiliszbiben és a környéki településeken. **Horváth László** rangsorolása szerint „a láger húsz legerősebb, kiválógatott foglya” a Tbiliszi városvégi láger-

barakk „fölött levő hegyen dolgozott; alagutat fúrtak, amellyel a fennsíkon fekvő öt tavat szándékoztak összekötni, s azok bázisán üdülőövezetet kialakítani. Nehéz munkájuk volt, de jól kosztolták őket, néha még nekünk is hoztak némi megspórolt esleget. Ők voltak a „legmódosabb” foglyok köztünk. A legszegényebbek pedig az útépítő és karbantartó brigád tagjai, akik a városon kívül dolgoztak, így nem volt lehetőségük se feketemunkát vállalni, se kéregetni. Az építőbrigád Munkács-környéki svábjai nem jártak hozzánk, ők zárt közösségbe tömörültek. A városban dolgoztak, különböző építkezéseken, javító-munkálatokon, tehát lehetőségük volt pénzért feketemunkát vállalni.”

Horváth László a szolyvai gyűjtőlágerben, menet közben, illetve Szolyva és a lengyelföldi Sanok közti útszakaszon, a Duklai-hágón áthaladva, Sanokból marhavagonban utazva Ocsemcsiri felé megtörtént sikeres és sikertelen szökési kísérletekről is beszámolt: „A lágerben sokszor azzal biztattuk magunkat, hogy a szabadságunkat elvehették, de jogunk a szökéshez megmaradt. Ami persze nem volt könnyű, többen sikertelenül próbálkoztak.” Például már a Grúzföldre érve, „hármán is megkísérelték a szökést a vagonból, de egy ukrán vlaszovista besúgta őket. Mindhármójukat nagyon megverték, más vagonba helyezték.”

Elmeséli, hogy egy továbbbszolgáló jutási szakaszvezető, egy pesti újságíró igazi, klasszikus szökést hajtott végre. „A tengerparti homoklapátolás közben mindketten eltűntek a pár méterre húzóódó, part menti sűrű erdőben. A második napon meghozták a két szökevényt, tépett rongyokban, véresre verve. Minket felsorakoztattak a drótkerítés mellett, s azon túl az örök felváltva ütötték, rugdosták a szerencsétleneket. A lágerparancsnok beszédet tartott, amelynek lényege az volt, hogy így jár, aki szökni próbál – agyonlövik, mint a kuttyát. Ki is ásattak egy keskeny, két méter mély gödröt, az alélt testeket annak szélére fektették. A parancsnok még megkérdezte, ki akar így járni, aztán pisztollyal a kezében mindkettőt bedobatta a gödörbe. Lö-

vés azonban nem dördült. Igaz, mindannyian azt hittük, hamarosan úgyméghalnak a gödörben, mert a parancsnok szigorúan megtiltotta, hogy enni és inni adjanak nekik. Napokig hallottuk a nyöszörgésüket, amint munkára menet és onnan jövet elhaladtunk a közelükben.

Nem haltak meg. Kitaláltuk a módját, hogyan segítsünk rajtuk. Egy-két erősebb izmú társunk elment a latrinára, a többiek pedig a barakk bejáratánál hangos civakodással elterelték az őrfigyelmét; ezalatt kenyér és cukor repült a gödörbe. Besegített a természet is: itt, a tengerhez közel naponta többször felszökött egy-egy kis felhő, bőséges záport zúdítva a vidékre; a gödörfogsággal megbüntetett szökevények így csillapították szomjúságukat, mosták sebeiket. Mindeközben a láger belső tisztségviselői, a Munkács-környéki svábok, akik beszéltek oroszul, s a parancsnok szívesen elbeszélgetett velük, folyton győzködték őt, kegyelmezzen meg a két szerencsétlennek. Ő azonban nem hajlott erre. Egy este aztán, amikor a munka végeztével éppen beszélgettek, hiába vezényeltek sorakozót vacsorára – senki nem ment. A parancsnok kérdésére, hogy miért, ezt válaszoltuk: engedje ki a rabokat a gödörből vagy löje őket agyon, különben másnap munkába sem megüünk. Kénytelen volt meghátrálni, a szökevényeket kiszedték a gödörből. Iszonyatos látványt nyújtottak: arcuk bedagadva, tele vérrel, láfutasokkal, egész testükön nehéz bűzt árasztó gennyes sebek. Nem tudtak lábra állni, mozogni is alig. Társaink a vízcsap alatt tisztára mosták és bebugyolálták őket a betegszobából hozott lepedőbe. A lengyel szanitések kategorikusan megtagadták ápolásukat, mondván: „nem fogjuk a bűzt szagolni – úgyméghalnak meg”. A mi barakkunk egyik sarkában helyeztük el őket, s napközben az ügyeletesek felváltva hajtották róluk a legyeket, naponta cserélték a lepedőket; szándékosan olyan fogoly lett az ügyeletes, aki legalább egy kicsit értett a betegápoláshoz. Mivel orvosság nem volt, a csongori kanász, Pali bácsi a folyópartról – ahol dolgozott – gyógyító füveket hozott, s azok főzetével mosogatták a sebeket. Közben némi pótkenyérrel, cukorral és tojáspor-

ral járultunk hozzá a gyógyulásukhoz. Meglepően hamar felgyógyultak. Az újságíró később velünk jött Tbiliszibe, a szakaszvezető – mint anyaországi illetőségű – ott maradt. Tbilisziben már senki sem foglalkozott a szökés gondolatával – beletörődtünk sorsunkba.”

Horváth László és **Nagy Jenő** munkatáborát 1946 május közepén számolták fel és a hazatérésükre is megjött az NKVD-parancs Moszkvából. Ezzel befejeződött a „tizenegy hónapig tartó rabság” Tbilisziben. Beárnyékolta örömünket az is, hogy földink, **H. Béla** örök-re ott maradt egy jeltelen sírban a hegy tetején, kívül a temetőn. Még 1945 nyarán halt meg, saját szenvedélye végzett vele. Cukoradagját rendszeresen dohányra cserélte, alig evett, legtöbbször a lágeri lötytyöt. Legyengült, végzetes székrekedést és gennyes bélfertőzést kapott. Orvosi kezelés nélkül, szörnyű kínok közt halt meg. Két szál deszkán mi, beneiek vittük fel négyen a meredek hegyre, amelynek sziklás talajában a sírásók két nap alatt csupán alig egy méter mély gödört tudtak ásni, ráadásul az is rövidre sikerült – a halott két lába fennakadt. Estére járt már az idő, a gödör tágitása számításba sem jöhetett, a holttestet pedig nem hagyhattuk ott temetetlenül a sakálok miatt. Fekete képű, ferdeszemű kíséronk mérgesen mutogatott valamit, de nem értettük, mit akar. Végül vette az ásót, kegyetlen szadizmussal, térdben eltörte a halott lábát, mire az beleesett a gödörbe. Így földeltük el – meztelenül, kifordulva, az ég felé meredő lábakkal...

Hazafelé menet a következő útvonalon haladtak át: *Tbiliszi–Kaszipi-tengermelléki települések–Kubany–Don–Rosztov–Ukrajna déli része, a romániai Jasi (Jászvásár)–Máramarossziget*. Itt kellett megvárniuk, amíg a „szemközti Aknaszlatinára megérkezik Ungvárról a bizottság, amely átvesz bennünket, illetve kiadja az elbocsátó igazolásokat. Várakozás közben orosz orvosok meztelenre vetkőztetve alaposan megvizsgálták bennünket, egyidejűleg az esetleges SS-múlt-ra utaló tetoválásokat, vagy azok nyomait keresve. A máramarosszigeti láger ugyanis tele volt német hadifoglyokkal.”

Innen futva siettek át a vasúti hídon *Aknaszlatinára*. „*A bizottság már várt, tipikus orosz bürokráciával, azaz vérforraló lomhasággal munkához látott. Néhány fogoly kiment a vasútállomásra, megkérték az állomásfőnököt, addig ne indítsa el a vonatot, amíg mindannyian meg nem kapjuk az elbocsátó igazolást. Az állomásfőnök még régi magyar káder volt, megértette a helyzetet és aszerint cselekedett: arra hivatkozott, hogy a mozdonyvezető „hibát jelentett, azt bütyköli”. Végül is mindenki megkapta a noteszlapnyi igazolást, rajta a szöveggel: X. Y.-t elbocsátották a hadifogolytáborból, és állandó lakhelyére utazik. Ott állt a dátum is – 1946. június 6. –, valamint bizonyos Kusztyikov őrnagy, az UNKVD parancsnokának aláírása.*

A túlsúfolt személyvonaton egész éjjel senki sem aludt, a vidám hangulat egyetlen percre sem hagyott alább. A mozdonyvezető sűrűn, jókorákat fűtlyentett, Királyházáig behozta a késést.

Vonatunk reggel hat óra körül futott be a benei kis megállóba, ahol 19 hónapig tartó raboskodás után, Isten segítségével végre hazai földre léphetett 12 szabadult fogoly.”

Megszemléltük a hadifoglyok által épített objektumokat is. Leverten vettük tudomásul, hogy mindenütt felszámolták az egykori lágerhelyeket, a feltételezett temetőket. Ezeken a területeken nemrég épült lakóházak állnak.

Már félig beépítésre került az Tbiliszi Állami Egyetem épülete mögötti hadifogolytemető is. Fejet hajtottunk és imádkoztunk halottjaink lelki üdvéért a *Zeemka* hadifogoly-temetőben.

Rustavi

A grúz fővárost magunk mögött hagyva kísérőinket arra kértük, mutassák meg csoportunknak a történelmi nevezetességeken kívül Tbiliszi vonzáskörzetében – a túlélők által is emlegetett – lágerhe-

lyeket, és a hozzájuk tartozó hadifogoly-temetőket is. Az írások szerint a fogva tartott internáltak és hadifoglyok, valamint a politikai elítéltek ezrei elsősorban utakat, vízelvezető csatornákat, vízierőműveket, ipari létesítményeket, lakóházakat építettek. Az ingyen munkaerőből bőven jutott az ipari üzemekbe és a mezőgazdasági szektorba is. A szűkös napi eledelért keményen dolgoztak, azt az NKVD által diktált munkatempót nem sokan bírták, a hajcsárok a gyengébbekre, a betegekre, mint hullajelöltekre tekintettek, akiknek a sírok kiásása is nagy kihívást jelentett, hiszen mindenütt erősen köves volt a talaj. A térség kisebb temetkezési helyeit azóta felszámolták. Egy nehezen megközelíthető domboldalon mégis találtunk egy gondozott német hadifogoly-temetőt. Az információk szerint a német hadisírgondozók évekkel ezelőtt újíttatták fel.

A hadifogoly-temető bejárata

A hadifogoly-temető látképe

A kegyeletteljes főhajtás után az ország délkeleti részében, *Tbiliszi*től 25 km-re, a *Kura* folyó völgyében elterülő *Rustaviba* is bérelt autóbusszal jutottunk el. A főiskolai történész ezt a helységet az ország legrégebbi településeként mutatta be. Az *Alsó-Kartli* régió kereskedelmi, kulturális központját a világhódító mongolok a XIII. században földig rombolták. Mintegy hétszáz éven át puszta, elhagyott, elátkozott hely volt, csak a szovjet megszállás időszakában, különösen a II. világháború után, főleg német hadifoglyok ezreivel építették újjá. A Németországban leszerelt, teherszállító vagonokkal ide transzportált gyárakat – szigorú NKVD-felügyelet alatt – német mérnökök közreműködésével újra összerakták, beüzemelték, a gépek, gyártósorok kezeléséhez szükséges munkaerőt betanították. Ekkor indult rohamos fejlődésnek az iparváros, területe meghaladta a 60 km², lakosságát mintegy 100 ezer főre duzzasztották fel.

Bejártuk a német, magyar foglyok által tervezett, épített városnegyedeket, ahol napjainkban grúz, orosz és más nemzetiségű családok laknak. A Szovjetunió összeomlása, illetve a rendszerváltás

után a gyárak többségét bezárták, mert termékeik döntő többségét Oroszországban értékesítették. Újraindításuk is okafogyottá vált, miután kitört a grúz-orosz-abház háború, ezáltal a kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok megszűntek, ezrek váltak munkanélkülivé. A szakképzett mérnökök, munkások családjaikkal együtt örökre elhagyták a „bedőlt-iparú” várost.

A város több pontján szembe találtuk magunkat – képletesen szólva – a szocializmus hagyatékával, az elenyésző csontvázaknak avanszált, lerobbant gyártelepekkel, amelyeknek az alapberendezéseit Németországból zsákmányolták.

Németországból áttelepített gyárrészlegek maradványai

A sorsukra hagyott gyárobjektumoktól úgy ötszáz méternyire vettük észre a német hadisírgondozók által felújított első német hadifogoly-temetőt, amelyet a kaukázusi 181. sz. főtábornak tulajdonítanak, ide tartozott a rustavi város területén felállított 2., 3., 5., és a 6. sz. lágerrészleg, ezeknek az összlétszáma 10 ezer fő körül volt. A 181. sz. főtáborhoz tartozott még a *Bulacsauri Duseti* körzetben felállított 4. sz. lágerrészleg, melynek temetőjében 11 magyar van el-

hantolva. Hogy hány német hadifogoly nyugszik *Rustaviban*, arról nincs adatunk, viszont az egyik moszkvai levéltári dokumentumban 81 elhunyt magyar hadifogolyról – nevek felsorolása nélkül – tesznek említést.

A rustavi munkatábor egykori lakója, a kenderesi **Barabás Elek**²¹⁷ írásos beszámolójából megtudjuk, hogy a Tbiliszi környéki kopasz hegyek között felállított lágereben 1945 „júliusban már mintegy 2500-an lehettünk, de még mindig érkeztek újabb és újabb csoportok. Az orvosi ellátás nem volt megfelelő. Szerencsére a foglyok között orvosok is voltak, akik sokat segítettek a betegek gyógyulásában. Ilyen volt a két magyar orvos: dr. Bodó és dr. Klein orvosszázadosok. A magyarokat 1948 november végén hazaengedték, de hatvan főt – köztük engem is – visszatartottak: nem közölték az okát! Először Rustaviba vittek ...”

A rustavi hadifogoly-temetőben

²¹⁷ BARABÁS Elek – Kenderes HH 1995/9.

Megemlékezés a rustavi temetőben

Az idézett beszámoló szerint a munkatábor állományának egy része magyar volt és cáfolja azt az állítást, hogy a lágerben kizárólag német hadifoglyok tartózkodtak. A kérdés felvetésétől függetlenül fontosnak tartottuk a megemlékezést a sírkertben.

Hofnungstal-traubental. *Rustavtól* és a „kísértet-gyártelepeitől” elbúcsúzva *Tbiliszi* felé, délutáni programsorozatunk további helyszíneire siettünk. Útközben megtekintettük a *Hofnungstal-traubental* német polgári temetőt, elhagyatott, gondozatlan állapotban találtuk. Ennek az a magyarázata, hogy a II. világháború előtt **Sztálin** parancsára, az NKVD szervezésében, ebből a városkából is kitelepítették az etnikai németeket. A későbbiekben a túlélők közül néhány család visszatelepült, ám azóta az elhunytak hozzátartozói is kihaltak, egy részük viszont *Tbilisziben* telepedett le. Ezért nem találtunk németül beszélő lakost az egykor németek lakta városrészben sem.

Hofnungstal-traubental polgári temetőben, ahol német telepések nyugszanak

Vízierőmű melletti volt lágerhely és temető

A rabok által épített vízierőmű látképe

A tbiliszi németek központjában. Az országban letelepedett és ott élő német kulturális szövetség központi székházát – a pécsi Német Kör képviseletében előzetes bejelentkezés folytán – *Tbiliszipen* felkerestük. Közben elbeszélgettünk ***Anna Ardeleannal***, a Tbiliszi Városi Tanács nemzetközi kapcsolatokért felelős főosztályvezetőjével, és a „*Georgia Today*” angol nyelvű hetilap újságírójával.

Ezt a napot az itteni etnikai németeknek szenteltük, életvitelükkel, környezetükkel ismerkedtünk. Meglátogattuk a *Neutiflis* német városrészt, ezekben a házakban főleg grúzok élnek. A városépítők csekély létszámú leszármazottai a rendszerváltás után létrehozták a *Georgiai Németek Egyesületét* („*Einung*” – *Assoziation der Deutschen in Georgien*). A többfunkciójú székházban csoportunkat ***Alexander Feldmaier***, az Assoziation de Deutschen Gerorgiens igazgatóhelyettese fogadta. Ritkaságszámba menő eseménynek, megható találkozásnak lehettem tanúja, krónikása, hiszen két független ország két etnikai népcsoport érdekvédelmi egyesületvezetői, aktivistái

találkoztak, osztották meg egymással a diaszpórában élő németek nyelvi, irodalmi, nemzetiségi hagyományokról szóló és tudaterősítő akciók ápolásával kapcsolatos tapasztalataikat. Németül, oroszul, grúzul és magyarul társalogtunk. Az igazgatóhelyettes általános tájékoztatóját **Walterné Müller Judit** tolmácsolta németről magyarra és fordítva.

Alexander Feldmaier igazgatóhelyettes bemutatta a helyi német szövetség tevékenységét

Csoportunk vezetője, **Matkovitsné-Kretz Eleonóra** elnökszszony a magyarországi németekről szóló beszámolóját hol anyanyelvén, hol magyarul mondta el.

A papírra vetett gondolatok közül tetszett nekem az a kijelentés is, hogy a XIX. század folyamán a német telepesek nem hódítóként, nem fegyverrel a kezükben érkeztek az országba, hanem kifejezetten az orosz cárok felhívására a Baltikumból, Bajorországból, Ausztriából, Svábföldről és más régiókból települtek ide az oroszokkal együtt. Lelkesen jöttek a különböző mesterségek birtokában,

hogy a korábban a grúzokra erőltetett iszlám iránti kulturális irányultságot viasztaszorítsák, hogy a grúzok nyugati mintára európai-zálódjanak. Önzetlenül megosztották tudásukat a helyi lakossággal, a városokban házakat, gyárakat építettek, mezőgazdasági javakat feldolgozó korszerű egységeket létesítettek stb. A későbbiekben európai arculatot adtak a fővárosnak is.

Keserűen jegyezte meg, hogy a virágzó német telepesi közösségeket váratlan csapásként érintette *Grúzia* szovjetizálása, amely számos áldozattal járt. A II. világháború kitörése idején, és az azt követő években a német kolóniák felszámolása fokozódott. *Sztálin* nemcsak az Észak-Kaukázusban élő kisebb népeket (*csecsenek, ingusok, karacsajok, balkárok*) vádolta meg a náci németekkel való kollaboráció vádjával, hanem az etnikai német telepeseket is. Velük egyidőben elrendelte kitelepítésüket *Szibériába, Közép-Ázsiába*, legtöbbjüket a távoli *Kazahföldre*. Egyes családok csak a diktátor halála utáni években szívárogtak vissza eredeti lakhelyükre. Az igazgatóhelyettes ezt a moszkvai intézkedést – a németek esetében is – népirtásnak minősítette. Például a közel százezres tbiliszi német közösségből alig kétezren maradtak a városban. Napjainkban elsősorban Németország tbiliszi nagykövetsége, valamint németországi segítségsszervezetek támogatásának köszönhetően különböző projektek realizálódnak, hogy a maradék német telepesek leszármazottait egyben tartsák és elindítsák őket az önszerveződés, a fejlődés útján. Például a német gyökerű fiatalokat a székházban a Németországból érkezett volöntörök segítségével német nyelvre és kultúra szeretetére tanítják.

Magyarország nagykövetségén. Késő délután a fővárost tanulmányozó utunk *Magyarország nagykövetségén* fejeződött be. ***Dr. Pető Szilvia*** ideiglenes ügyvivő háziasszonyként meleg fogadtatásban ré-

szesítette csoportunkat, fogadást rendezett tiszteletünkre. Néhány napos késéssel az államalapító *Szent Istvánról* is megemlékeztünk. Jelen volt a grúz értelmiség néhány kiváló képviselője, köztük a történész kalauzunk is. Arra is emeltük pezsgőspoharunkat, hogy immár 25 éve létezik a magyar-grúz diplomáciai kapcsolat, felvételének időpontja: 1992. május 14. 2008-ban pedig hivatalosan is megnyitották Tbiliszi-ben a magyar nagykövetséget. Azóta a kétoldalú kapcsolatrendszer politikai légköre baráti, megoldatlan kérdések nem terhelik.

dr. Pető Szilvia ideiglenes ügyvivő

Pohárköszöntők sora hangzott el. Ittunk grúz barátaink egészségére, országaink jó kapcsolatainak további kibontakozására, és kíváltképpen Georgia függetlenségére.²¹⁸

Ezekről a kérdésekről a grúz intelligencia és a magyar diplomácia képviselőivel nyíltan elbeszélgettünk, közvetlenül is megtapasztaltuk, hogy aggódnak saját jövőjükért, nemzeti kultúrájukat féltik és egyben

²¹⁸ Grúzia számára 2017. március 28-a országos örömmünnp volt, mert hatályba lépett az EU döntése.

büszkén ápolják. Mindezen túl a grúz-orosz-abház-oszét kapcsolatokat terhelő konfliktusok békés megoldására, rendezésére törekszenek.

Georgia az új stratégia jegyében arra is törekszik, hogy a kaukázusi népek központja, szellemi világítótornya legyen. Ez a projekt egyelőre kulturális mezben jelentkezik, s hivatalos célja a „*kaukázusi civilizáció értékeinek megőrzése*.” Ezeket a projekteket egyelőre sikeresen fékezi Moszkva, de a grúz stratégia harmadik jelentős eleme, a nemzetközi konferenciák szervezése cserkesz ügyben eddig meglehetősen sikeresnek bizonyult. Többek között nemzetközi szinten is fölkarolta a *cserkesz mozgalom* ügyét. A cserkeszek ugyanis azt követelik Oroszországtól és a világ közvéleményétől, ismerjék el népirtásként azt a mészárlást, amit 1864-ben, **II. Sándor** orosz cár uralkodása idején hajtott végre ellenük a cári orosz kormányzat. A mai történészek 400 ezerre teszik a halottak és majdnem félmillióra az elűzöttek és deportáltak számát. Csak egy maroknyi cserkesz maradhatott Oroszországban. Tbiliszi tehát a cserkeszek ügye mellé állt, ez a patrióta cserkesz értelmiségnek is tetszik, hiszen mostantól Moszkva sem ignorálhatja a problémát. 2011-ben a grúz parlament a világon elsőként egyhangúlag fogadta el a cserkeszek álláspontját a népirtásról. 2012-ben a grúzok még tovább mentek: május 21-én felavatták a cserkesz népirtás áldozatainak emlékművét *Anakliában*, mintegy 200 kilométerre délre *Szocsitól*.

A grúzok részéről üdvözlendő és egybehangzó vélemény az is, hogy az EU felé vezető úton nagyra értékeli Magyarország támogatását, a két baráti ország további célja a gazdasági együttműködés, a grúz és magyar diákoknak szánt oktatási csereprogram, közös kulturális, tudományos projektek megvalósítása. Láttuk azt is, egyre több magyar turista – vízummentesen, érvényes útlevéllel, legutóbb már magyar személyi igazolvánnyal, közvetlen repülőjáratral – utazik ide, és szabadon csavarog az országban, strandol a grúz tengerparton.

Magyarország Tbiliszi Nagykövetségén

Az est folyamán elégedetten állapítottuk meg, hogy Tbiliszi és Budapest baráti kapcsolata is jó irányba halad. E tekintetben néhány adat is elhangzott. Például a grúz nagykövetség részvételével 2011-ben *Budapesten* felavatták a híres XII. századi grúz költő, **Sota Rusztaveli** szobrát *Hegyvidéken*, a *Kútvölgyi* és a *Virányos* út kereszteződésében. A grúz-magyar barátság nevében a *Józsefváros* és a VIII. kerület határához közeli *Vagon* tér a fővárosi közgyűlés döntése nyomán 2013-tól a grúz főváros után a *Tbiliszi* tér nevet viseli.

Georgia Budapesti Nagykövetségének adatai szerint a Magyarországon letelepedett grúzok száma félszázra tehető és közel félszáz diák különböző felsőfokú intézményben tanul. Évről évre bővül a kulturális együttműködés. Például nemzetközi elismerés övezi a Magyarországon is vendégszerepelt *Kaukázusi Grúz Nemzeti Táncszínház* produkcióját, másnéven a *Georgian Storm – A grúz vihar* – illetve a „repülő grúzok” című tüzes temperamentu-

mú, elsőprő energiájú előadást, a táncosok tökéletes képet nyújtanak *Georgia* ősi kultúrájáról. Hasonló magyar népi táncprodukciók, különböző kiállítások kerültek *Tbilisziben* is bemutatásra.

Azzal váltunk el Tbiliszi barátainktól, hogy a meglévő magyarországi *IPU grúz-magyar tagozat* kapcsolatépítő tevékenységének példáját követve kezdeményezzék a *Grúz-Magyar Baráti Társaság* létrehozását, hogy a „népi diplomácia” gondolatkörének útján haladva, sokoldalú kapcsolatrendszer kiépítésére törekedjünk, hiszen érezhető rokonság van a magas kultúrával rendelkező, függetlenségéhez ragaszkodó két „büszke” nép között. Azóta az első konkrét lépést – informális vonalon – megtettük. *David Jishkarini* történész, Tbiliszi (SOVLAB) egyik főiskolai docense és *Mariam Chaduneli*, a tbiliszi magyar nagykövetség tolmácsa kérésére megküldtem a Grúz földre a malenkij robotra elhurcolt *Nagy Jenő Megaláztatásban* című, 1993-ban Ungváron sajtó alá rendezett emlékiratának elektronikus változatát. Barátaim úgy döntöttek, hogy lefordítják grúz nyelvre, mivel semmilyen anyaggal nem rendelkeznek a *Tbilisziben* raboskodó magyarokról.

Gori, ahol őrzik Sztálin emlékét

Kutaiszi felé menet megálltunk *Goriban*, amely egy 54 ezres iparváros. Tbiliszitől autópályán 82 kilométerre van nyugat felé haladva, és 150 kilométerre Kutaiszitől.

A *Liakhvi* és a *Mtkvari* folyók találkozásánál felépült *Gori* többek között arról is nevezetes, hogy ezer évvel ezelőtt *Dávid*, az építő grúz király alapította, és egy VII. században épült várban is lehet ott gyönyörködni. Mindezt elhomályosítja, felülírja az a tény, hogy itt született *Joszif Dzsugasvili*, vagy ismertebb nevén *Joszif Visszarionovics Sztálin*, és ennek okán itt található a világ egyetlen

Sztálin-múzeuma. Érdekességként még az is megemlíthető *Goriról*, hogy az egyik testvérvárosa az ausztriai *Braunau*, amely **Hitler** szülővárosa. Gori legutóbb a 2008-as dél-oszétiai háború során került be a nemzetközi hírekbe, amikor is az orosz hadsereg bombázóinak támadása miatt sok ház megsérült a külvárosban. Azóta a megrongált házakat helyreállították.

Gori, a Sztálin-múzeum bejárata

Az átjárható termek kiállítási anyagai **Sztálin** gyerekkorától, a kommunista mozgalomban való részvételén keresztül, a kiépülő személyi kultusszal bezárólag, a nagy vezér haláláig dokumentált életútját mutatja be, mások mellett családját, küzdőtársát, Lenint és a „nem kegyvesztett elvtársait”. Külön teremben látható a vezért dicsőítő tárgyak (faliszőnyeg, festmény, szobor, számos kiadvány stb.) sokasága. Időrendben sorakoznak különböző ajándékok a kínai, magyar és más népektől, így tovább. A hatalmas múzeum egy ósdi vidéki helytörténeti kiállítás szintjén mutatja be a felsorakoztatott tárgyakat, melynek hangulata „államszocialista romantikát” ébreszt.

Gori, a Sztálin-múzeum, a magyar nép ajándékát reprezentáló dicsőség obeliszk, amelyet a magyar pártvezetőség – Rákosi Mátyás pártvezér, Sztálin egyik leghűségesebb tanítványa közreműködésével – 1951-ben adott át Sztálinnak, amikor erőteljes személyi kultuszt alakított ki Magyarországon is, például 1951–1961 között Sztálinváros névre hallgatott a mai Dunaújváros, s szobrokat állítottak neki

A múzeumból kilépve elkeseredve állapítottam meg, hogy egyetlen levéltári iratot, képanyagot sem találtam a GULÁG-GUPVI áldozatok millióiról, akiket a diktátor parancsára, hóhérainak közreműködésével öletett meg, csukattott börtönökbe, koncentrációs haláltáborokba.

A tárlatvezetőt is kifaggattam. Ezek szerint az idősebb korú grúzok többsége azért jön ide, mert nemzeti történelmi személyiségként tekintenek rá. Az orosz turisták (főleg veterán kommunisták) a legelvakultabban tisztelik Sztálint, mert győzelemre vezette a Szovjetuniót a náci Németországgal szemben. Egyébként a szovjet diktátor halálának évfordulóján minden esztendőben az orosz kommunisták virággal borítják be Sztálin moszkvai síremlékét, és küldötségek megkoszorúzza a gori Sztálin szobrot is, az ortodox templomban pedig gyertyát gyújtanak emlékére. Kíváncsi nyugati turistákat

is láttam, akik közelebből ismerkedtek meg a világ egyik legvéresebb kezű szovjet diktátorával.

A múzeum parkjában látható a grúz haza dicső fiának szülőháza orosz és grúz felirattal: *„Itt született és itt élt 1879-től 1893-ig a nagy Sztálin, a világ dolgozóinak vezére”*. Többek között megtekintettük a Szovjetunió generalisszimusa páncélozott vasúti kocsiját. Mivel repülési iszonya volt, mindenhová ezzel utazott, a jaltai és a teheráni konferenciákra is, ahol a világháborút követő érdekszférák újrafelosztásáról döntött.

Csoportunk is csalódottan lépett ki a múzeumból, mert állandó tárlatából nem derült ki számunkra, hogy ki is volt valójában a szóban, írásban, képben, tárgyban egekig isteníttet „Vörös diktátor”. Ezen töprengve eszembe jutott az egyik legismertebb kárpátaljai *„Láger ballada”*, ismeretlen szerzője az áldozatok nevében tömören fogalmazta meg a választát:

*„Sztálin Jóska, te vad hóhér,
megfordulhatsz sírodban,
átok veri porcikádat,
nem pihenhetsz nyugodtan.*

*Álnok szavad, hazug szavad,
de sok népet ámitott,
megszenvették hatalmadat
az ártatlan magyarok.”*

A *„kaukázusi vad hóhér”* hatalmát mások mellett sok százezzer ártatlan magyar is megszenvedte. Egyébként *Gorin* kívül Georgiában azért nem bálványozzák annyira **Sztálint**. A főtérről már 2010-ben eltüntették a hatalmas Sztálin-szobrot, amelyet **Miheil Szaakasvili** elnök rendelt el. Indoklásképpen egy minisztere azt

nyilatkozta, hogy „történelmi példaképként olyan emberekre kell emlékeznünk, akik normális, civilizált országot próbáltak teremteni. Egy ilyen vérszomjas hóhér nem lehet a példaképünk”. A helyi emberek esetleges tiltakozását elkerülendő a szobrot az éjszaka leple alatt távolították el, és a Sztálin-múzeum közvetlen szomszédságában állították fel. Ezzel egyidőben országszerte megkezdték a Sztálin nevét viselő utcák, terek átnevezését is.

Tkibuli

Kis kitérővel eljutottunk a „hegyek közé szorult” 15 ezer lakosú *Tkibuliba*, Észak-Georgia szénbányászati központjába. A rendszer-váltás után egy időre leállt a szénbányászat, ennek következményeként 10 ezer fővel csökkent a település lakossága. A szénkitermelést napjainkban a törökországi nagyvállalkozók működtetik. Híres a cseppkőbarlang rendszere, és a település határában lévő teaültetvény is, melyhez hasonló minőségű nincs több az országban.

A bányavárosban megsejmelítettük a németek által rendbehozott hadifogoly-temetőt. Itteni lelkes kísérőink már vártak minket. A fogadóbizottság tagja volt **Boris Gabriadze** önkormányzati képviselő, **Koba Giorgadze**, a város főépítésze és **Turziladze Tarijev** temetőőr.

Tkibuliban volt felállítva a hírhedt 518. sz. főtábor 1., és 2. számú részlege, másnéven bányaláger, ahol a három barakkban kétezer, főleg német hadifoglyot szállásoltak el. Köztük magyar rabok is voltak, valamennyien szemet bányásztak, követ fejtettek, házakat, utakat, vízierőművet építettek. Az 518. sz. hadifogoly főtáborhoz tartozott a Csikauriban a 4. sz., a Zasztafaniban az 5. sz. és a Kvezaniban a 6. sz. részleg is, ahol főleg németeket dolgoztattak. Az 1945-1949 között fennálló tábor német halottainak számáról nincs adatunk,

az eddigi ismeretek szerint az 518. sz. fő tábor mind az öt részlegében 13 magyar fogolykatona hunyt el.

Georgiában. A barakk maradványa a tkibuli bányaláger helyén

A német állam támogatásával felújított helyi német-magyar hadifogoly-temetőben lebonyolított megemlékezésen a magyarbarát grúzokkal együtt énekeltük a *Szuliko* mélabús grúz dalocskát, megkönnyeztük halottainkat, hiába volt ez állítólag Sztálin Jóska, a vad grúz hóhér kedvenc nótája. **Berghoffer Róbert** internált túlélő is említést tesz emlékiratában, hogy itt Grúzföldön a munkásszázad zenekara a munkatáborhoz közeli településeken a lágerparancsnokság engedélyével gyakran előadta ezt a dalt is. Mint írja: „*Rázendítettünk a Szilikóra. Pillanatok alatt megváltozott a hangulat. Rögön kinyílt a szemük, de a torkuk is...*”²¹⁹

²¹⁹ BERGHOFFER Róbert: *Tabu. Élet a fehér pokolban. Leben in der weißen Hölle*. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár, 2010.127. old.

Szulikó

*Fájó szívem majd meghasad,
nem találom sírhantodat.
[: Űzött, hajtott bú-ú-ú-úm, bánatom.
Felelj, hol vagy szép Szulikóm?:]*

*Erdők mélyén, vén fák alatt,
piros rózsaszál most fakad.
[: Mint a rózsa hús hajnalon,
Úgy virultál szép Szulikóm.:]
Sűrű lombok közt fenn a fán
rejtőzött egy szép kismadár.
[: Kis madárka lágy hangodon
Mondd meg, hol van szép Szulikóm?]
Rám borult az éj csendje már,
megszólalt a szép kismadár.
[: Csengő hangja szállt, úgy dalolt,
mintha mondaná, én vagyok.:]*

(Szerzője **Akakij Cereteli**, a zenét **Varenyka
Cereteli** szerezte, a keletkezés időpontja: 1895.)

Közismert, hogy közel egymillió függetlenségért küzdő grúz értelmiségi vált a kommunista diktatúra áldozatává. Ez a dal most a rabok temetőjében a magyar-grúz szolidaritás jelképévé vált.

Az elhangzott dal kapcsán kalauzunk, **Koba Giorgadze**, a város főépítésze egy történetet mesélt el. A központi desztalinizációs intézkedésre 2010-ben a főtér rekonstrukciójára hivatkozva a Sztálin emlékművet eltávolították, amely ellen a helyi lakosok egy része hevesen tiltakozott. Ennek előzménye az volt, hogy először még **Sztálin** idején kapott a városban szobrot a grúz nép nagy fia, ame-

lyet a 80-as évek végén lebontottak, majd a 90-es évek közepén – a lakosok követelésére – **Sztálin** szobrát ismét felállították. Ezt a szobor ügyet azóta is szégyenletes történetek közé sorolja, mivel az európeér gondolkodású grúzok döntő többsége a nyugati integrációra törekszik.

Megemlékezés a tkibuli lágertemetetőben

A helyi polgármesteri hivatal, **Silva Garéidé** alpolgármesterükkel az élén, őszinte barátsággal fogadta a történelmi zarándokút résztvevőit. Beszélgetésünk idején kijelentette, ha kérjük, szívesen ad engedélyt egy magyar-német-grúz nyelvű emléktábla elhelyezésére a város területén.

Elutazásunk előtt újdonsült barátaink bemutatták a felújítás alatt lévő *Tkibuli Helytörténeti Múzeumot*, a lágeréletre vonatkozó töredék-dokumentumokat. Nagy meglepetésünkre egy unikális olajfestmény is előkerült. A kép hátoldalán ez olvasható: „*Tkibuli 1948-ban*”, alkotója **Christian Dehler** stuttgarti hadifogoly. A német lágerfestő az egykori munkahelyét, a szénbányát és a szálláshelyüket, a hegyoldalban felállított barakkokat örököltette meg. A házigazdák megengedték, hogy

„Tbilisi 1948-ban”. Christian Dehler stuttgarti hadifogoly festménye,
elől a szénbánya, a háttérben a barakkok

lefényképezzük a múzeum féltve őrzött tulajdonát, a műnek felbecsülhetetlen művészi és kordokumentumi értéket tulajdonítanak.

Kutaiszi

A fővárostól 221 km-re van az ország második legnépesebb metropolisza, *Kutaiszi*, mint kiderült, *Szombathely* testvérvárosa, több mint 200 ezren lakják.

Ideérkező csoportunkat **David Megrelishvili**, az önkormányzat nemzetközi kapcsolatokért felelős főosztályvezetője fogadta, aki nagyvonalakban bemutatta az ősi települést, amelyet 3300 évvel ezelőtt alapítottak. Egy ideig fővárosa volt az ókori *Kolchisznak*, a középkori és *Imereti* királyságoknak. Ez utóbbit *Oroszország* 1810-ben bekebelezte, és *Kutaiszi* székhellyel létrehozta a *Grúz kormányzóságot*. Mielőtt Georgia 1991-ben kivívta függetlenségét, *Kutaiszi* fon-

tos ipari központ volt. Napjainkban az ország legjelentősebb oktatási és tudományos központja. Például a Gelati Tudományos Akadémiát és a Gelati kolostor-komplexumot a XII. századi grúz király, Dávid, az építő 1106 körül alapította. A XX. század harmincas éveiben létrehozták az Akaki Tszereteli Állami Egyetemet.

Arról is nevezetes, hogy 2011-ben a decentralizáció szellemében új törvényt hoztak, a grúz Országgyűlést (Parlamentet) Tbiliszből ide költöztették, a hatalmas üvegpalotát közelről is megtekintettük. Idegenvezetőnk megjegyezte, hogy ezt az impozáns, modern vonalú épületet 2012-ben egy lebontott szovjet emlékmű helyén építették fel.

Az idegenvezetőnkkel, *David Dishkarianival*, a Kutaiszi önkormányzat nemzetközi kapcsolatokért felelős főosztályvezető helyettesével először a város és környékének nevezetességeit kerestük fel (Uqimerioni Erőd, Történeti Múzeum, St. Thekla templom, St. Elijah próféta temploma, St. Cyprian és Jusztina templom, Fehér Híd, Motsameta kolostor, Geguti Palota, helyi termelők által üzemeltetett piac, régi zsidónegyed, Prométheusz-barlang stb.)

A II. világháború után térség fontos ipari központja volt. Ennek fejlesztéséből a magyar hadifoglyok is bőven kivették részüket. A barakk-lágereket a külvárosban már nem találtuk, itt is felszámolták a rabtemetőket, a munkatáborok egykori telepeit, ahol például a *Kolhida* autógyár építésénél, majd a gyártási folyamatban 150 ezer munkás, sok ezer hadifogoly, köztük egy *Érdről* elhurcolt német kisebbségi férfi is dolgozott. A feljegyzések szerint „*a meleg és erős napsütés kínozta inkább a foglyokat.*” Lehetetlen volt innen megszökni, mert a helyi lakosok a szökevényeket feladták, ezért a lágerparancsnokságtól pénzjutalmat, élelmiszert kaptak. Az érdi Eszes Vendel túlélő szerint „*A lakosok jószívűek voltak. Igaz ez már a harmadik évben volt, nem az elején.*”²²⁰

²²⁰ TIMÁR Edit: *Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban*. Tárolt változat: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Erd/pages/013_erdiek_a_szovjet_hadifogolytaborokban.htm

Kutaiszi munkatábor 1948-ban. A foglyok ekkor már viszonylag kielégítő ellátásban részesültek, sőt munkájukért fizetést is kaptak. Középső sor jobbról a második Eszes Vendel (Eszes Vendel szívességéből)²²¹

Láttuk a rabok által emelt lakónegyedeket, a *Kolhida* autógyárat, amely most felszámolás, átalakítás alatt van.

A rendszerváltás után a város ipargazdasága összeomlott, a gyárakat bezárták, ekkor a várost ezrek hagyták el, hogy a szomszédos országokban keressék a boldogulást.

Magnetiti-Ureki

Az utolsó napon busszal jutottunk el *Ureki* és *Magnetiti* falvakba, ahol **David Robakidze**, Guria régió kormányzóságának egyik helyi képviselője és **Sota Tavberidze** nyugdíjas idegenvezető közreműködésével felkerestük a Fekete-tenger melléki egykori lágerek, munkatáborok helyeit is.

²²¹ TIMÁR Edit: *Érdiek a szovjet hadifogoly-táborokban*. Tárolt változat: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Erd/pages/013_erdiek_a_szovjet_hadifogolytaborokban.htm

Magnetiti-Ureki Fekete-tenger partján, ahol 1945-1947-ben a homokkal elvegyült vasport begyűjtő magyar és német munkatáborok voltak, ma üdülőövezet

A kutatóút fáradalmait a *Kutaiszi*hoz közeli, mindösszesen 60 km-re elterülő *Ureki-Magnetiti* unikális strandján pihentük ki, amelynek homokburkolata természetes vasporral, illetve vasérc szemcsékkel van vegyítve, csontjainkból egy-kettőre kiszívta a fáradtságot. A jelentős forgalmat lebonyolító üdülőhely *Tbiliszitől* 300 km-re, *Batumitól* 42 km-re van. Helyrajzilag a közeli *Adzsaro-Guri* hegységből eredő *Natanebi* és a *Supsa* folyók közötti síkvidéken terül el.

A közeli Kaukázusi hegyekből az évmilliók folyamán a vasport a közeli, tengerbe ömlő folyók hozták le. Kitermelése 1945-ben²²² kezdődött és főleg hadifoglyok ezreit dolgoztatták, több mint 20 barakkot építettek, a négyszögalakú munkatábort bambusznád kerítéssel vették körül. 1947-ben a baskíriai Oktyabrszkij városból ide szállítottak közel ezer magyar internáltat, illetve etnikai németet, férfiakat és nőket, akik kézi erővel gyűjtötték össze a vasszemcséket,

²²² prof. Shukrita VARTKILADZE, prof. Archil KHANTADZE és más szerzők: *Ureki. Unikálnij kurort*. 2016. 91. old.

amelyet magas minőségi tartama miatt a kőolajiparban hasznosítottak. Ebből a vasporból 28 országba is szállítottak. Az 1946-1971 között létrejött munkástelepülésből fejlődött ki a gyógyüdülő városa, miután 1960-ban a moszkvai vezetőség leállította a vastartalmú homokbányászatot. A tengerpart 11 km hosszan üdülőövezetté lett nyilvánítva, ekkor indították el a picundai fenyők telepítését, mára erdősáv övezi a tengerparti tájegységet. Az ureki központi gyógyüdülőben évente 25 ezer ember fordul meg, akik a mágneses mező gyógyhatásait kihasználva komplex egészségügyi szolgáltatásban részesülnek. Például a helyi lakók nem ismerik a magas vérnyomást.

Magnetiti Ureki magnetit vasporral kevert homokos strandján

A kutatóterület helyszíni vizsgálatánál budapesti barátom, **Berghoffer Róbert** *Tabu*²²³ című emlékiratára támaszkodtam. Őt és rabtársait a baskírföldi *Oktyabrszkijból* vasúti szerelvényen indították útnak. Így búcsút intettek Baskírföldnek, a komisz lágerüknek

²²³ BERGHOFFER Róbert: *Tabu. Élet a fehér pokolban. Leben in der weißen Hölle*. Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, Pilisvörösvár, 2010.

és az ott meghalt 174 honfitársuknak. További útvonaluk a *Volga mente-Szaratov-Sztálingrád–Szocsi-Szuhumi-Szupsza*. Mint írja: „Ötszázan szálltunk le a vagonokból”. A tengerparti Szupsza településhez közeli láger-együttesbe kerültek, melyet az itteni grúz olajvállalat (Gruznyefty Promislenosztj) építtetett.

Az ötszáz internáltból 160 magyarországi német származású nő volt, új parancsnokuk egy örmény származású kapitány, **Zaharov** lett. A férfiak lakótáborának őrnagyparancsnoka megengedte, hogy a házaspárok és az élettársi kapcsolatban lévők külön pavilonban összeköltözzenek. **Bergoffer Róbert** is itt lépett párkapcsolatba egy szentmártoni **Margit** nevű lánnyal, a későbbiekben egy életre szóló házasság lett belőle.

A fogvatartók párnapos pihenő, tengeri fürdés után valamennyiüket 10-12 tagú munkabrigádokba osztották. **Bergoffer** brigádja is *magnetit vaspot* kitermelésével foglalkozott, ez a folyamat az aranymosáshoz hasonlított. A vaspot elsősorban a hagyományos olajfűrés esetében hasznosították, a túlélő leírása szerint „amikor a forgó fej elérte az olajsíntet, mellé beöntik a vaspot, ami itt kiválóan keveredik az olajjal, és a forgó fűrőfej körbepréseli a furat falára ezt a képlékeny anyagot, ahol ez úgy megszilárdul, mint egy vascső. Ezután már nincs más hátra, mint egy elzáró fejjel ellátni a kutat, és már jöhet is fel rajta az olaj.”²²⁴

Bergoffert egy ideig erdőirtásra vezényelték, este pedig a zenekarban játszott. Egy ízben a favágáskor balesetet szenvedett, és a Batumi kórházban ápolták törött vállcsontját. Felerősödése után a vaspormosókhoz került. Leírása szerint lapátolták be a homokot a teknőbe és egy speciális kis falapáttal, miközben folyamatosan folyt a víz a homokra, a vízzel keveredő homokból kimosták a vaspot. Egy mosónak, a tíz lánynak a napi teljesítménye négy tonna tiszt-

²²⁴ BERGHOFFER: *Tabu*, 109. old.

ta vaspor volt. Hatalmas mennyiségű homokot kellett a mosókhoz szállítani, ugyanis a homokban a vaspor mindössze tíz-tizenöt százaléknyi volt. Ez a munkafolyamat a tűző napon kemény fizikai megterhelést jelentett számukra. Sokan még a műszak befejezése előtt kidőltek.

A férfiak közül egyesek ezt a munkatempót nem bírták, inkább a szökést választották, azonban itt is kiderült, hogy a szökni vágyó hadifogoly nem jutott messzire, mert elfogták. A fogvatartók először a Józsi nevű szökevényt kegyetlenül megkínozták, vermet ásatnak vele és egy hétig fél liter vízen hagyták szenvedni. Szabadulása napján ki kellett húzni a veremből, egy hétig ápolták, mire újra talpra állt. Eből okulva senki sem próbálkozott szökéssel. Szerencsére a 1862. sz. láger többi tagja szabadon mozoghatott, az ügyeletes tisztnél be kellett regisztrálódni, ha hetente egyszer el akartak menni a szupszai piacra élelmiszerért.

Kemény munkás hetek, hónapok váltották egymást, végül 1947. augusztus 25-én felsorakoztatták őket és a lágerparancsnok ünnepelesen kijelentette, hogy „*a Szupszai 1852. sz. mobilizált munkatábor lakói – (nem elhurcoltak!) – befejezték a megbízatásukat*”²²⁵. Ezzel véget ért a sok szenvedés, hazamehetnek. „*Sokan kötöttek jó barátságot a környék lakóival, akik most kívül, a kerítés drótjánál állva búcsúztatták a hazautazó hadifogoly barátaikat...*”²²⁶

Az 1852. sz. felszámolt mobilizált munkatáborból „*A lányokat valamilyen meggondolásból a kis ZIL-lek hozták ki a vasúthoz. Ennyit igazán megérdemltek. Ők voltak a telep valós hősei.*”²²⁷ A magyarországi internáltak szerelvényei Szocsi-Kutaiszi-Tbiliszi-Baku-Groznij-Rosztov-Odessza útvonalon jutottak el a romániai Foksány gyűjtőtábor területén lévő külön vasúti vágányok egyikére.

²²⁵ BERGHOFFER: *Tabu*, 132. old.

²²⁶ BERGHOFFER: *Tabu*, 136. old.

²²⁷ BERGHOFFER: *Tabu*, 133. old.

Ezután következett az orvosi vizsgálat formalitása. Három év után érkeztek vissza magyar földre, *Debrecenbe*, a szűrőállomásra, ahol a Szovjetunióból visszatérő hadifoglyokat, internáltakat is ellátták a megfelelő igazolásokkal.

Az emlékirat befejező részéből a következő gondolatot emelem ki: „*Bennünket a német hangzású nevünkért internáltak, ezért a „bűnünkért” már megbűnhődtünk. Csak remélni tudtuk, hogy azért marad még hely számunkra is ebben az országban, ami azért a mi hazánk is.*”²²⁸

Berghoffer Róbert *Tabu* című emlékiratát Magnetiti-Urekibe is elhoztam, hogy a leírtakat, látottakat ehhez a tengeri partvidékhez köthessem, ahol szenvedéstörténetük stációja véget ért.

A vasporos tengerparton mi is sütkéreztünk, szuvenírként ásványvizes üvegekbe vasport gyűjtöttünk, hogy a ritkaságszámba menő anyagot az otthonmaradottaknak is megmutassuk. Belegondolni is nehéz, hogy a huszonéves internált fiúknak, lányoknak, illetve a 12 főből álló brigádnak napi négy tonnányi vasport kellett kitermelni. A legnehezebb időszakok a nyári hónapok voltak, 35-40 fokos melegben is dolgoztatták a rabokat, akik közül sokan ki-dőltek, őket a közeli polgári temető melletti külön parcellában hantolták el.

Mivel a fejfák is eltűntek, egyik társunk nemzeti szalagot kötött a névtelen sírokra boruló faágakra. Nyugodjanak békében.

Ma tízezrek keresik itt a vasporos strandon a gyógyulásukat, a grúzok nagyrabecsült nemzeti kincsei közzé sorolják.

Másnap *Kutaisziből*, a modern nemzetközi repülőtérrel felszállva, WizzAir-rel irány *Budapestre*.

Szerencsésen megérkeztünk.

²²⁸ BERGHOFFER: *Tabu*, 136. old.

Összességében elmondhatjuk, hogy a Csecsenföldön, Azerbajdzsánban és Georgiában lebonyolított történelmi zárandokút jól sikerült. Kitűzött feladatainkat maradéktalanul megvalósítottuk.

A felkeresett helyszíneken több egykori, II. világháborús kényszermunkatábor, hadifogoly-temetőt azonosítottunk, dokumentáltunk, amelyek Magyarországról, illetve a Kárpát-medencéből (*Erdély, Délvidék, Felvidék, Kárpátalja*) „málenkij robotra” elhurcolt civilek, hadifoglyok itteni sorstörténetével, illetve egyéni sorsok tragédiájával kapcsolatosak.

A katonatemetők – ahol magyar civil internáltak, honvédek is nyugszanak – gondozása, példás felújítása eddig kizárólag Németország Tbiliszi nagykövetsége, az illetékes német hadisírgondozással foglalkozó szervezetek adományának jóvoltából valósult meg. A temető-projektek gyakorlati kivitelezéséhez a grúz hatóságok, az érintett települések helyi lakosai, a német kör aktivistái önzetlen segítséget nyújtottak.

A Német Kör látogatása alkalmával ismét felmerült, hogy a II. világháborút követően a mai Georgia területén elhunyt magyar hadifoglyok emlékére emlékművet állítsunk Tbilisziben. Erre vonatkozóan 2015 elején az itteni Védelmi Minisztérium és a Honvédelmi Minisztérium között megállapodás jött létre. A Nagykövetség tudomása szerint a programot magyar részről a HM Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegyeleti Főosztálya koordinálta.

Az emlékműállítás eddig nem történt meg.

ÖTÖDIK EMLÉKÚT (2017)

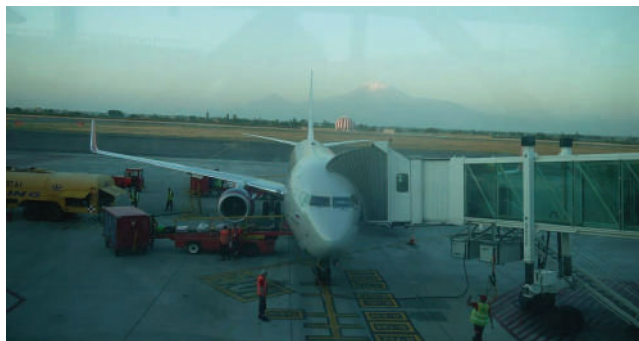
*„Adj Uram, szeretetet a világra!
Árvák és özvegyek könnyét töröld le
Mindenható kegyelmeddel örökre,
Ne áztassa az barna kenyerüket,
Aranyozd be aprócska örömüket.
Ó, Uram! Ne legyenek többé rabok,
Legyenek az emberek mind szabadok!
Lakják otthonukat szépen, szelíden,
Szorgos kezükkel teremtett jólétben!
Vélt bűnökért ne üldözzön, jaj, senkit:
Egyként becsüljön a törvény mindenkit!”*

(Horváth Simon, Rab fohász..., 1954)

ÖRMÉNYORSZÁG

Két óras repülés után (Budapest–Moszkva) éjfélkor Moszkvában, a seremetyevói légi kikötőben landoltunk. Plakátok hirdették, hogy az orosz Aeroflot 94 éves. Majd átszállás a Jerevenba induló járatra és újabb, közel háromórás repülés következett 180 utassal a fedélzeten.

Átszeltük a Kaukázus légterét, és előttünk kitárulkozott a világ első keresztény állama, a keresztény kultúrkör védőbástyája a muszlin világ Kaukázuson túli peremén. Örményország az Ararát konyak és a sárgabarack országa is. Hajnali napsütésben érkeztünk meg²²⁹. Kilépve a repülőből, először a hósapkás Ararátot láttuk meg és rengeteg sarlós fecske körözött az épületek felett.

A jereváni repülőtér, távolban az Ararát hegy körvonalai láthatók

²²⁹ 2017. június 28-án kezdtük meg örményországi emlékutunkat.

Az útlevelek kezelésénél csoportunk egyes tagjait, köztük engem is arról faggattak, hogy a múlt évben – mi, magyarok – mit kerestünk a számukra ellenséges *Azerbajdzsánban*... A kérdezősködő határőrtisztet mehökkentette válaszem: Gulág-kutató turisták vagyunk... Az örmény tiszt a fejét csóválva, kíváncsi tekintete a kijáratig kísért minket, a gyanús, jókedvű, hangoskodó magyarokat. Így érkeztünk meg az 1,2 millió lakosú fővárosba, amely 900-1300 méter tengerszint feletti magasságban, a *Hrazdan* folyó völgyében terül el.

Gondjaink voltak a beutazási vízummal. A pécsi Német Körnek köszönhetően a németországi kapcsolat révén, mint magyarországi állampolgárok, a jereváni német nagykövetség meghívója alapján kaptunk beutazási vízumot.

Ennek az a magyarázata, hogy Örményországban megszűnt a magyar külképviselet. Áthidalhatatlan diplomáciai feszültség alakult ki a két ország között. A sajtóból²³⁰ is ismeretes, hogy Magyarország 2012. augusztus végén adta ki Azerbajdzsánnak „*az örmény katonatársa meggyilkolása miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Ramil Sahib Safarovot, akit hazájában elnöki kegyelemmel azonnal szabadlábra helyeztek, őrnaggyá léptettek elő, új lakást adtak neki, és visszamenőleg kifizették a bérét. Ennek következtében Örményország minden kapcsolatot megszakított Budapesttel.*” A magyar kormány azzal érvelt a kiadatás mellett, hogy Azerbajdzsán igazságügyi minisztériuma korábban arról tájékoztatta a magyar szaktárcát, hogy nem alakítja át az ítéletet. Örményországban tiltakozási hullámot váltott ki az eset, például a jereváni magyar konzulátusról letépték a zászlót. Azóta is szünetel minden egyéb hivatalos kapcsolat, nem állnak „*beszélő viszonyban*”. Csupán a népi diplomácia vonalán van némi együttműködés, mivel a Kárpát-mencében, illetve Magyarországon a különféle becslések szerint 15 000-20 000 fős

²³⁰ Azeri-örmény feszültség – magyar „közvetítéssel”. In. MASZOL, 1912. szeptember 3., <http://www.maszol.ro/index.php/hatter/2192-azeri-ormeny-feszultseg-magyar-kozvetitesselq>

örmény származású magyar állampolgár él. Az itt élők több mint 95 %-a a kb. három évszázada Erdélybe érkezettek leszármazottja, akik nagyrészt Trianon és a II. világháború következtében alkotják a ma már csak szórványban élő örmény kisebbséget Magyarországon. Mintegy húsz településen és csaknem minden budapesti kerületben működik örmény kisebbségi önkormányzat. Örmény származású magyar volt *Agárdy Gábor* színművész, *Lázár Vilmos* és *Kiss Ernő* aradi vértanúk és *Csiky Gergely* író.²³¹

A diplomáciai szakítás előtti időkben szerteágazó gazdasági, kulturális stb. kapcsolatnak nagy a szakirodalma. Az *Örményország* 1991-ben kiáltotta ki a függetlenségét a *Szovjetuniótól*, hiszen közel 75 évig szovjet befolyás alatt voltak. A közel 30 ezer négyzetkilométeres, hegyes, dobos területen több mint 3 millióan élnek, átlagban számítva 1800 méter tengerszint feletti magasságban. Már a leszálló repülőgépről jól láttuk Örményország „*szent hegyét*” az *Ararátot*, amely 1920-tól Törökország területéhez tartozik. A szimbolikus hegyhez kötődik az az ősi legenda is, hogy *Noé bárkája* itt ért földet, a vízözön levonulása után. Az örmények úgy tartják, hogy ők *Noé* legkisebb fiának, *Jáfet*-nek a leszármazottjai és azt is beszél, hogy a történelem előtti időkben itt volt a „*bibliai Édenkert*.” A régészek 8 ezer évvel ezelőtti emberhasználati eszközöket (nyílhegy, balta, kés stb.) is találtak.

Azerbajdzsán és Törökország felé zárva vannak határai, amelynek őrzésében az orosz katonák is közreműködnek. A kis

²³¹ A történelmi Magyarország területén a XVII. században és azt követően jöttek létre örmény települések, elsősorban Erdélyben. Az erdélyi örmények számára az általuk létrehozott Szamosújvárrá vált az emlékezet helyévé, az örmény identitás központjává, az erdélyi örménység „fővárosává”. Alapvetően négy erdélyi települést tartunk számon örmény helységként: Szamosújvárt, Erzsébetvárost, Csíkszépvizet és Gyergyószentmiklóst. A legtöbb örmény család ezekről a településekről ment tovább Erdély és a Kárpát-medence különböző területeire. Az Erdélyben letelepedett örmények az uralkodóktól rendszeresen különböző kiváltságokat kaptak, amelyek kereskedői és iparosi tevékenységüket segítették elő.

hegyvidéki ország népének csupán Irán és Grúzia felé van szárazföldi kijárata.

A *Képes Krónika* szerint eleink átkeltek egy nagy hágón (Tbiliszitől északra menő hágó, *Alán-hágó*), és ott rabolta el **Dúl** király lányait **Hunor** és **Magor**. A Kaukázustól délre most *Örményország* annak a területnek neve, ahol a *Szevan-tó* is található, amelyet szintén felkerestünk. Itt van az *Árpa* nevű folyó, a partján egy város, *Vajk*. Valószínűleg a *szavárd magyarok* nyomai, más néven a kaukázusi magyarok – országuk bukása után – beolvadtak a környező népek tengerébe.

Jereván is a civilizáció egyik bölcsőjének számít, hiszen 28 évvel Róma előtt, kr. e. 782-ben **I. Argisti**, *Urartu* királya alapította. Azt már a helyiektől tudjuk, hogy az „*urartu*” szóból ered az *Ararát* név.

Letaglózott minket a város leghíresebb épületének, a domb tetején álló *Matenadaran* látványa, ez a térség legnevezetesebb kézirat-tára, ahol örmény, perzsa, szír, római és más ősi nyelveken írt, több mint tízezer kódexet és egyéb kéziratot őriznek. Előterében látható *Meszropmastoc* (361 körül–440-ig) emlékműve, nevéhez fűződik az örmény és a grúz írás megalkotása. Örményországban és fővárosában a szovjet idők végét számunkra az is szimbolizálta, hogy a *Sztálin-szobor* helyén az *Örmények Anyja-szobor* díszelgett.

Az itt-tartózkodásunk alatt gyönyörű helyeken jártunk, mindeütt az ezredéves örmény keresztény kultúra fantasztikus látványában részesültünk. A *Kaskad* nevű lépcsősor a város egyik fő látnivalója, a szomszédos domboldalra vezet fel a belváros szélén. Csodálatos az is, hogy az építmények és a műemlékek (*Világosító Szent Gergely székesegyház, a Köztársaság tér palotái, a perzsa Kék mecset és minaret, az Óváros szűk sikátorai és házrengetege, a főpályaudvar épülete* stb.) háztöbbsége egységes képet, hangulatot árasztanak, mivel az objektumok jelentős része – főleg az 1988-as földrengést követően – ugyanabból a vulkanikus eredetű rózsaszín tufából épült.

Itt-tartózkodásunk alatt *Németország Jereváni Nagykövetségének* vendégei voltunk. Az is kiderült, hogy a missziót vezető **Kiesler Mathias** nagykövet a hadisír-gondozási program megvalósítását szívügyének tekinti. A nagyszabású feladat elvégzésébe az örményországi etnikai német szervezetek vezetőit, aktivistáit, a németbarát örmény értelmiség képviselőit is bevonta és fölötté védnökséget vállalt. A nagykövet a háttérből irányította országjáró kutatóútunkat, a céltelepüléseken alaposan megszervezték a találkozókat, örmény idegenvezetőket is biztosítottak, akik nagy szeretettel mutatták be országukat, meséltek múltjáról, jelenéről.

Házigazdáink mesélték, hogy félszáz család tartja kezében a helyi gazdaságot. Az elemzett statisztikák szerint *Georgia* és *Örményország* között az egy főre jutó GDP összegét illetően nincs nagy különbség. Mégis azok élnek jobban, akiknek a családtagjaik külföldön dolgoznak, mivel több örmény él külföldön, mint az országban, gyakorlatilag ők tartják el az egész országot.

Az első tanácskozásunk az *Aviatrans hotelben* volt, kísérőinkkel a közös vacsorán ismerkedtünk meg. Köztük kiemelkedett alapos felkészültségével az örmény etnikai németeket is képviselő **Viktor Genrihovics Vubrer**, aki 1949-ben egy, a *Cseljabinszki* területre kitelepített német családban, *Kopejszke* településen született. A szovjet érában került Örményországba, egy katonai objektum kutatóintézetében vegyész-technológus mérnökként tevékenykedett. Amikor Örményország független lett, alezredesi rangban folytatta kutatómunkáját. **Vubrer** alezredes egyben a műszaki tudományok kandidátusa, az Örmény Tudományos Akadémia műszaki osztályának tagja. 2000-től az Örmény Köztársaság Elnöke által létrehozott, nemzetiségi, tudományos, kulturális, nemzeti és vallásügyi kérdésekkel foglalkozó tanácsadó testület tagja. 2007-től az Örményországi Németek Teuton Szövetségének elnöke. Az oroszországi, kaukázusi, illetve az örményországi németek történetéről eddig három

könyve jelent meg: *Az oroszországi németek sorsa /" Szugyba" -roszijszkij nyemec/, 2007., Fejezetek az oroszországi, kaukázusi németek történetéből, /Nyemeckije sztranyici isztoriji Rosziji i Zakavkazja/, 2009, *A németekről, ezen belül az oroszországi németekről /O nyemcab, v csasztnosztyi o Roccszijszkiuh Nyemcab/, Vanadzor, 2013.**

Önzetlen segítséget nyújtott csoportunknak **Vardan Vardanyan** kutató, a helyi hadisírgondozó alapítvány munkatársa, **Marina Gevorgyan** kutató, **Hovhannes Hovhannisayn** történész és **Natalia Algulyan**, a helyi német kulturális egyesület ügyintézője is.

Az első állomáshelyünkön, Jerevánban a *Cicernakaberd* (más néven *Tsitsernakaberd*), az örmény népirtás áldozatainak emlékművénél hajtottunk fejet.

Az emlékmű 1967-ben készült el a *Cicernakaberd* dombon, a *Hrazdan* folyó felett, ahol az örmények nemzeti újjászületését jelképezi a 44 méter magas központi oszlop, szomszédságában 12 tábla sorakozik kör alakban, melyek a 12 elveszett – ma Törökországhoz tartozó – tartományt szimbolizálják. Itt a kör közepén elhelyezett örökmécses lobogó lángja mellett csoportunk megemlékezést tar-

Cicernakaberd (más néven Tsitsernakaberd), az örmény népirtás áldozatainak emlékművénél

tott, majd a beregszászi örmény családból származó, de Pécsen élő *Yazhyan Terézia* pedagógus „*Jaj, eljött a szél...*” címmel örmény dalt adott elő, miközben a magyar nemzet nevében **dr. Szilágyi Péter**, a Miniszterelnökség nemzetpolitikaért felelős helyettes államtitkára feliratozott szalaggal átkötött virágot helyezett el.

Nemzeti színű szalaggal átkötött virágot helyezettünk el

Információs tábla hirdette itt is, hogy 1915. április 24-e az örmények számára a *genocídium emléknapja*. Mint a szakirodalomból ismeretes, 1915-ben ezen a napon az „*Ifjú Törökök*” vezette kormány *Isztambulban* 200 örmény vezetőt tartóztatott le. Ezzel kezdetét vette a vallásháború, az *anatóliai katasztrófa*, az örmény népirtás, egy nemzet deportálása, legyilkolása, éhen- és szomjanveszejtése, járványoktól való megtizedelése. 1915–1923 között a férfiakat, nőket, gyerekeket – egymástól elszakítva – a sivatagokban felállított haláltáborokba hurcolták, ahol hagyták őket éhen halni. A szélsőséges, radikális törökök nacionalisták a legbarbárabb gyilkoló eszközöket is igénybe vették, százakat akasztottak fel, illetve feszítettek keresztre, a megtorlás során mintegy 2 millió örményt pusztítottak el, javaikat elkobozták.

A tudományos körökben elfogadott nézet szerint 600-800 ezren vesztették életüket. Az emberi tragédiák sorozata főleg *Kelet-Törökországban* az örmény felkeléssel és az orosz megszállással egyidőben

vette kezdetét. A török katonai hatóság azzal vádolta meg az itteni örmény népcsoportot, hogy támogatják a felkelőket és az orosz hadsereget, ezért *Észak-Szíriába* telepítették át az örményeket. Az erőszakos kitelepítés, az oszmán vezetők túlkapásai, a fegyveres bandák támadásai is több százezer életet követeltek. Sok ezren menekültek el szülőföldjükről és telepedtek le a világ számos országában.²³²

A törökök máig vitatják az 1915-ben történtek „népirtásként” való definiálását, ám „*ez nem jelenti az örmény nép által megélt fájdalmak tagadását.*”²³³ Az örmény népirtást eddig 24 független állam ismerte el.²³⁴ Az utóbbi években számos kiadvány jelent meg a tragikus események szemtanúinak beszámolóival. Továbbá tudományos monográfiák, tanulmányok, játékfilmek, dokumentumfilmek, szépirodalmi és művészeti alkotások témája lett a népirtás, melynek valóságos megtörténtét alátámasztó rengeteg bizonyíték ellenére az egymást követő török kormányok folyamatosan tagadják a genocídiúmot 1915-től kezdve egészen napjainkig.

A döbbenetes történelmi tények hatása alatt *Jereván* városrészeiben és vonzáskörzetében lévő településeken folytattuk a kutatómunkát.

Elhaladtunk az állatkert mellett, ahol egykor egy koncentrációs tábor volt. Kísérőnk, *Vubrer* alezredes mesélte el, hogy a kiáradt *Hrazdan* folyó a tábort 1946-ban elsodorta, a hullámsír magyar hadifoglyokat is elnyelt. Korábban, 1936 körül a szovjetellenességgel megvádolt örmény intelligencia képviselőit is az NKVD könyörtelen

²³² Az örmények 12 millióan vannak összesen, ebből 3 millió az országban maradt, továbbá 3,5 Oroszországban, 3,5 az USA-ban és mintegy 2 millió a világ számos országban elszórtan él.

²³³ Mustafa SERDAR PALABIYIK: *Megérteni 1915 eseményeit: törökök és örmények*. Szófia Kiadó, BP., 2017. 13. old.

²³⁴ Az örmény népirtást elismerő független országok: Uruguay (1965), Ciprus (1975), Örményország (1988), Oroszország (1995), Kanada (1996), Libanon (1997), Belgium (1998), Franciaország (1998), Görögország (1999), Vatikán (2000), Olaszország (2000), Argentína (2003), Svájc (2003), Hollandia (2004), Szlovákia (2004), Venezuela (2005), Litvánia (2005), Lengyelország (2005), Chile (2007), Svédország (2010), Bolívia (2014), Ausztria (2015), Csehország (2015), Németország (2016).

hóhérai itt végezték ki. Saját maguknak ásták meg a sírt. Ezen a helyen azért nincs emlékjel, mert a távolabb lévő központi emlékparkba átemették az áldozatokat, köztük német, magyar és más nemzetiségű hadifoglyokat is. Értésünkre adta azt is, hogy az általa vezetett német szövetség tagjai a német nagykövetséggel és a helyhatóság képviselőivel minden év november harmadik hetének végén közösen tartanak koszorúzással egybekötött kegyeleti megemlékezést.

* * *

Az örmény-magyar kapcsolat ápolása jegyében *Jerevánban* két nagy, két kisebb német- és egy volt román hadifogoly-temető felkérése szerepelt tervünkben. *Vubrer* alezredes és a helyhatóság emberei, történészei úgy magyarázták, hogy ezekben a rabtemetőekben főleg német hadifogolykatonák nyugszanak és szerintük a hadifogolytáborokban a románokon kívül más nemzetiségű, így magyar rabokról egyáltalán nincs tudomásuk. Erre rácsófol a budapesti *Jobbágy Kálmán* volt magyar hadifogoly túlélő írásos beszámolója, akit 1945. május 9-én az oroszok foglyul ejtettek, a Sopronkőhida melletti gyűjtőtáborba kísérték és pár hónap múlva előállított „*a bedrótozott ablakú marhavagonokba*” terelték társait és a táborból „*megkezdődött a kiszállítás*”. Mint írja: „*Rám is sor került. Végül is Örményországban, Jerevánban, az örökös hóval fedett, ötezer méter magas Ararát „szomszédságában” kötöttünk ki, ahonnan csak 1947 októberében érkeztem vissza édesanyámhoz és testvéremhez Kecskemétre.*”²³⁵

Örményország területén egyaránt számos emlékhely található, ahol alkalmunk nyílt az itteni tömegsírokban nyugvó hős elődjaink emléke előtt tisztelegni.

Kísérőnk információi alapján a rendszerváltás után először *Áchván Tatevoszján* kezdeményezte az örményországi hadifogoly-sír-

²³⁵ JOBBÁGY Kálmán – Budapest, HH 1997/5.

helyek rendbehozatalát. Ezzel kapcsolatosan levélben kértek és kaptak anyagi segítséget a németországi kormánytól, miközben a moszkvai archívumokban is a GULÁG-GUPVI táborrendszer örményországi hálózatának felkutatásával foglalkozott. E tárgykörből tanulmányok sorát jelentette meg.

A programba bevonta a fiát, *Gagyik Tadevoszyant*, aki a *He-tazodum Alapítvány* egyik ügyvezetője lett, magára vállalta a sírok méltó megóvását, gondozását, a halottak névsorának összeállítását, a temetkezési helyek felkutatását. A jótékonyági szervezet szoros-
san együttműködik a jereváni német nagykövetséggel, eddig több mint 20 emlékművet állítottak, ugyanennyi sírkertet újítottak fel. A program megvalósításába a jereváni német szövetség aktivistái is bekapcsolódtak. Nyíltan hirdetik, hogy az örmény nép sorsközössé-
get vállal a magyar, német és más népek áldozataival, hiszen „elzárá-
sukért a kommunista rendszer a felelős”.

Az egykori Örmény SZSZK Armijanszki 115. számú főlégiért
és a több mint 10 táborrészlegét, az 1474. sz. központi rabkórházát 1945–1949 között hozták létre. Az öt év alatt a munkatáborokban mintegy 20 ezer hadifogoly fordult meg, akikkel 525 millió rubel-
ben kifejezett befektetésnek is értékelhető munkát végeztek, ez-
zel nagyban hozzájárultak az örmény népgazdaság további fejleszté-
séhez. Az NKVD által is nyilvántartott értéktár listáján a következő
objektumok épültek Jerevánban: a Kanakeri Alumíniumgyár, a Di-
namo sportstadion, a Győzem híd, lakónegyedek, közintézmények.
A főváros környékén üzembe helyezték a Szevani földalatti alagúttal
ellátott vízierőművet, amely a maga nemében unikális mérnöki lé-
tesítmény. *Spitakban* cukorgyárat, *Vanadzorban* azot vegyipari üze-
met, *Ararát* település környékén mész- és cementgyárat, *Artykban*
tufabányát létesítettek. A meredek, kopár sziklavölgyekben több ki-

lométer hosszúságban közutat, támfalakat építettek, az utóbbiak ma is szilárdan állnak, védik a közlekedést. Például a nevezetes *Ahtanak parkba* vezető és a *Kanaker* településig futó nevezetes „*Planigluh*” műutat is a hadifoglyok építették. A helyi lakosság barátként viszonyult a munkatáborok lakóihoz, jó kapcsolat alakult ki a hadifogoly férfiak és az özvegy örmény nők között is, akik a rabok ellen agitáló szovjet propagandát figyelmen kívül hagyták. Amijük volt, azt megosztották a német, magyar és román hadifoglyokkal, akik cserében fontos háztartási eszközöket készítettek részükre.

A *Hetazodum Alapítvány* eddigi levéltári felmérése szerint 1605 hadifogoly (zömében németek), köztük 332 magyar pusztult el különböző járványos betegségekben, az éhség okozta végkimerülésben, ők az eddig feltárt és felújított rabtemetőben nyugszanak.

Sokan az éhezés okozta végelgyengülésben haltak meg. Bár az étkezési norma, illetve a központilag megállapított fejadag Örményországban is előírta, hogy a hadifoglyoknak naponta:

600 gramm komisz kenyér,	15 gramm szalonna,
90 gramm kása,	15 gramm növényzsír,
30 gramm hús,	17 gramm cukor,
100 gramm hal,	600 gramm burgonya és más
	élelmiszer jár.

Valójában ezek az adatok csak a papíron léteztek, mivel a hadifoglyoknak járó porciót a lágerparancsnokság keményen megdézsmálta, vagyis a feketepiacra került, mivel országos szinten gyenge volt az élelmiszerellátás. A fehérjedús élelmiszerhiány okozta a rabok legyengülését, pusztulását. Például az átlag 70 kilós férfiból 30 kilós disztófiás lett, aki a tápanyaghiány okozta szövetsorvadásban szenvedve pusztult el. Volt olyan időszak, hogy csak liszttel etették a foglyokat, tudtuk meg az örmény *Naira Ajvazjan* és *Valerij Gasparjan*

beszámolóiból²³⁶, akik portrét készítettek a német foglyok legismertebb személyiségéről, **Konrad Zacharias Lorenz** (Bécs, 1903.11.07. – Bécs, 1989.02.27.) lágerorvosról, a korábbi katonai pszichiáterről, neurológusról, aki a szabadulása után zoológusként, ornitológusként fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjban részesült 1973-ban két társával (**Karl von Frisch, Nicolaas Tinbergen**) egyetemben. Úgy maradhatott életben, hogy skorpiót, pókot és különböző csúszómászókat, madarakat is megette. Lágerorvosként arra is volt ideje, hogy az úgynevezett „klasszikus összehasonlító magatartás” úttörőjeként kísérleteket, tudományos feljegyzéseket is végezzen a lágerben.

Konrad Lorenz, 1944, Szovjetunió

Csak négy évvel a szovjet fogságba kerülését követően, 1948-ban engedték szabadon, ekkor térhetett vissza az ausztriai *Altengbergbe*, hogy folytassa hírnévvel övezett kutatásait.

* * *

²³⁶ AJVAZJAN, Naira: *Konrad Lorenz és i Armenyija* (Konrad Loren és Örményország), GASZPARJAN, Valerij: *Armijanszka odisszeja nobelianta Konrada Lorenca*. Konrad Lorenz nobelista örményországi odisszeája című orosz nyelvre lefordított anyagokat a német nagykövetség jereváni munkatársaitól kaptuk.

Jereván külterületén, illetve közel száz kilométeres körzetében felkerestük a hírhedt 115. sz. főláger több mint tíz lágeregységének egykori telephelyeit és a rabtemetőit (*Abovján Elár, Varszer/Szevan tó, Arapkir/Kanaker GESZ* stb.).

1.) Abovian/Abovjan (Elar), a 115/5. sz. lágerrészleg

Koordinátai: 40.265510, 44.616866.

Bérelt busszal jutottunk el az egykori faluból, 1963-tól várossá fejlesztett *Abovján–Elár* településre, *Kotajk* tartomány központjába, becsült népessége 35 ezren felül van. A város szélén a lerobbant autótelep mellett találtuk meg a több mint 70 évvel ezelőtt kialakított 115. tábor 5. sz. lágerrészlegét.

Abovianban a 2400 négyzetméter nagyságú és egy méter magas kőkerítéssel körülvett sírkertet 1999-ben németországi támogatással a *Hetazodum Alapítvány* újította fel. A 3,5 méteres központi emlékkereszt „árnyékában” 97 fő van eltemetve. A méterenként sorjázó sírhantokat elegyengették, a gondozott fűtakaró alatt 10 magyar honvéd, 87 német katona alussza örök álmát. A mezei virágokból összeállított csokrot nemzeti szalaggal ellátva helyeztük el a német, örmény feliratú márványtábla tövében. Béke poraikra!

Az aboviani lágertemetőben

Ima kíséretében a magyar áldozatok listáját is felolvastuk:

Duzs Gergely Gergely (1891-1945.02.04.)

Dobai Károly András (Vágás (Ro.), 1910-1946.02.22.)

Korcsinszki Tibor Gyula (1888-1945.12.18.) százados

Kovács János György (1903-1946.01.06.)

Kovács Vince József (Hegyhátsál, 1915-1945.03.10.) szakaszvezető,

Majtenyi Károly Károly (1919-1946.01.31.),

Magyar(i) József József (Budapest, 1908-1946.01.31.) hadnagy

Trencsik Károly Károly (1904-?)

Csikos Imre Imre (Karcag, 1900-1946.01.04.)

Sári István István (1908(1894) -1945.06.30.)

2.) Varser (Sevan, Szevan), a 115/3. sz. lágerrészleg

Koordinátai: 40.553046, 44.925275.

Először a *Jerevántól* 65 km-re lévő, az ország legnagyobb, a 1900 m tengerszint feletti fekvő tavát, a *Szevan-tót* kerestük fel, amely a Balatontól 30%-kal nagyobb. Luxus és mélyszegénység él egymás mellett az épülő-szépülő turistaparadicsomban, ahol az örmény nép

A Szevan-tó látképe

évezredes történelmi emlékhelyeit, a legutóbbi földrengésnek is ellen-
ált középkori templomokat, korábban létező kolostorokat is megcso-
dálhattuk. A *Zangu (Razdan)* az egyetlen folyó, amely a *Szeván-tó-
ból* folyik ki, számos hegyi patak táplálja a természetes víztározót.

A csoport néhány vállalkozó kedvű tagja megmártózott hideg-
nek mondható vizében.

A partmenti lakóházak, középületek egy része az ötvenes évekre
emlékeztetnek, amelyek többségét az NKVD GUPVI rendszeréhez
tartozó 115. sz. főtábor 3. sz. lágerregységének magyar, német hadifog-
lyai építettek fel. Sokan a kőfejtőkben dolgoztak vagy utat építettek,
aki kidőlt és holtan rogyott össze, azt a láger sírkertjében eltemették.

A 115/3. sz. láger részleg *Szevan* város közelében, *Varser* település
végén, kőkerítéssel körbevett temetőjét ugyancsak németországi tá-
mogatással a *Hetazodum Alapítvány* újította fel 1998-ban. A 2700 m²
parcella jobb és bal oldalán négy csoportban kisméretű fémkereszte-
ket, közepén pedig egy 5,5 méter magasságú fémkeresztet helyeztek el.

Az eredeti sírkertből megmaradt több, számozott, kisméretű sír-
kő is. Az eddig ismert adatok szerint 200-217 sírhantot találtak és
hoztak rendbe.

A felújított német-magyar hadifogoly-temető

Az itt elhunytak is az 1842-ben alapított, jelenleg közel 20 ezer lakosú *Szevan* város ipargyáraiban dolgoztak, lakóházakat építettek. A hadifoglyok saját maguknak is felépítettek egy szálláshelyet, ahol most városi kórház van. Az embertelen körülmények, éhhalál és járványos betegség következtében 1945–1948 között körülbelül 154 német, osztrák és 63 magyar hadifogoly hunyt el és lett ez a sziklás föld a végső nyughelyük, ahol megemlékezést tartottunk.

A magyar áldozatok névsorát alább közöljük:

Arbogós Mátyás György (1911-1945.09.24.)

Árvavölgyi András Mátyás (Budapest, 1913-1945.12.02.) csendőrszakaszvezető

Bokolics József István (1921-1945.05.22.)

Bula István János (Perkát, 1903-1945.06.22.)

Béres János Károly (Hódmezővásárhely, 1914-1945.07.08.)

Benő József Mihály (1898-1945.07.10.)

Bunyevac István Ferenc (1906-1945.07.23.)

Bazsó Vendel János (Zalakaros, 1895-1945.09.16.) törzsőrmester

Bónis Dezső Mihály (1904-1945.10.23.)

Vizsnyicai Lajos István (Békés/Pestszenterzsébet, 1908-1945.08.04.)

Varga József Pál (Bárdudvarnok, 1923-1945.09.13.) tizedes

Gulyás István János (Szabadi/Sárszentmiklós, 1901-1945.05.24.)
örvezető

Gansz Pál Pál (1903-1945.11.10.)

Galosi György György (1912-1946.03.04.) őrmester

Deák Lajos Márton (1902-1945.09.08.) altiszt

Dávid Sándor Ferenc (Spring, 1909-1945.09.27.)

Dávid László László (Kecskemét, 1923-1946.01.04.)

Danleli Pál Gerhard (1910-?)

Illés János János (Hódmezővásárhely, 1906-1945.10.21.)

Ivacei János István (1923-1946.01.10.)

Knapp Ferenc (1903-1945.05.14.)
Kiss János János (Fehérvárcsurgó, 1898-1945.06.30.)
Keszeg Sándor István (Vasad/Nagydobos, 1899-1945.07.02.)
 törzsőrmester
Kaufman József József (Mecsekpölöske, 1919/1917-1945.07.02.)
Kósa József György (Somogyapáti, 1910-1945.07.21.)
Kovács Béla József (Patvarc/Balassagyarmat, 1900-1945.08.11.)
 őrzetető
Keresztély(ny) Márton Dénes (Székelyudvarhely, 1910-1945.11.10.)
Keresztesi Zsigmond Ádám (Nagydobos, 1905-1945.11.24.)
Krepsz József, József (1909-1945.11.23.)
Kádár Gáspár Lajos (Nyujtód, 1901-1948.11.09.) őrzetető
Lacza János József (Sárbogárd, 1910 (1900) -1945.06.22.),
Lendér András András (1902-1945.07.11.)
Laitner István István (1921-1945.09.01.)
Lutz János Ádám (1922-1945.09.24.) tizedes
Mate János Imre (1908-1945.06.30.)
Mellman Antal Antal (1909-1945.08.04.)
Mackó Ignác Ignác (Váchartyán, 1921-1945.10.04.)
Meggyes József Menyhért (1919-1946.04.28.) csendőr szakasz-
 vezető
Noll Márton Bálint (Szebény, 1924-1945.07.02.)
Nagy Gusztáv Dániel (Mátészalka/Csengerpuszta, 1909-
 1945.07.21.)
Nikovits Rudolf Rudolf (Bakonyoszlop, 1925-1945.10.23.)
Papp János Rudolf (Bakonyszentiván, 1905-1945.06.30.)
Parti Imre Imre (1908-1945.12.19.)
Pálinskás Ferenc István (Vértess, 1907-1945.06.30.)
Rippert Henrik Ádám (Adolf) (Szentendre, 1922-1945.10. 10.)
Szuross János János (1900-?)
Székely Sándor András (Igrici, 1901-1945.08.25.)

Szlobodnyik András István (Nógrád, 1898-1945.12.05.)
Szentirmai József József (1918-1946.01.17.)
Szelesi Pál Pál (Nyíregyháza, 1922-1946.05.09.) zászlós
Fejős János János (Kalocsa, 1908-1945.09.21.)
Fodor Mihály Miklós (Ipolyszalka, 1912-1945.10.17.)
Floka János Mária (1901-1945.11.12.)
Hess János János (1906-1945.04.29.)
Horvát István László/Lajos (Párkány, 1902-1945.07.11.) szakaszevezető
Hurguly Dávid Demeter (Gyula, 1897-1945.08.27.) szakaszevezető
Hirs Antal György (1914-?)
Csosz Lajos Pál (1912-?)
Csondor Vendel Vendel (1907-?)
Csicsai György György (Budapest, 1921-1945.11.17.)
Sass Vendel Vendel (Tápiógyörgye, 1914-1945.06.14.) szakaszevezető
Strasszer János József (Kisökrös, 1916-1945.10.31.)
Ördög Mihály Antal (Battonya, 1908/3-1945.06.04.) tizedes

Szörös János 1900-ban született Jászberényben, meghalt itt, a Szevan-tó partján

A neveket, az elhalálozási évszámokat megdöbbenve vesszük tudomásul, mert a magyarok körében is főleg 1945-ben aratott a halál, a 63 elhunytból 49-en az említett esztendőben éhségtől, betegségtől legyengülve haltak meg. **Varga László** csoporttársunk közlése szerint földije, **Szörös János** 1900-ban született Jászberényben, meghalt itt, a *Szevan-tó* partján a 115/3. sz. láger temetőjében 1945.06.29-én vérhasban. Az általa felkutatott archív felvételt is bemutatta.

A szerencsésen hazatért magyar rabok közül sokan az életben maradásukat a segítőkész örményeknek is köszönhetik. Mások mellett az Ung-vidéki **Bisztray János** (Sislóc, 1910) is hálával gondolt az itteni emberekre, akinek az emlékeit unokája, **Bisztray Éva** jegyezte le. Írásából tudjuk, hogy nagyapja is a *Szevan-tó* melletti hadifogolytábor lakója volt. *„A táborban, ahol voltak gyakran főztek csalánlevest és a szemétre kidobott krumplihéjat rakták bele. A krumplihéjtól sárgaságot kapott. Lefogyott 45 kilós testsúlyra. Többször volt kórházban. Egyszer eltörött négy oldalbordája, mert a munka közben a gyengeségtől ráesett a vasúti sínekre.*

Egy testvérpár, akik már régebben ott voltak hadifogságban, a hátukra véve, felváltva hordták őt a kórházba kötésre. Ha jól emlékszem, császlóciak voltak. A konyhán dolgoztak és később, mint földit, magukhoz kérték konyhai kisegítőnek. Itt jó dolga volt, mesélte.

A lábain, lenn a fagytól a bőr barnára színesedett. Gyakran nézegettem ezeket a fagyott foltokat, mint gyerek mindenre kíváncsi voltam, és Ő szívesen mesélt, de emlékszem az arca nagyon elszomorított amikor ránéztem: ilyenkor mintha beesett volna, a homloka tele lett ráncokkal, a szeme a visszatartott könnyektől meg-megcsillant.

A Szevan-tó mellett is volt. Az ottani emberek gyakran vittek enni a foglyoknak, szinte testvérként bántak velük, mondta és arca ilyenkor kissé mosolygóssá vált. Hazahozott a lágerből egy csajkát emlék-

nek, sokáig őrizgette. Aztán hová lett, nem tudom. Bizonyára megette a rozsda.

Öt-hat évesen kezdtem el tőle tanulni a lágerből hozott orosz szavakat, mint például „szanitärka”.

Nagymamám, amíg Nagyapa lágerben volt, nem könnyű időket élt át Édesanyámmal. Szerencsére volt egy tehenük, amivel szántani lehetett. A fő megélhetés a háztájiban termelt eledel, ami nagyon kevéske volt. A térdig érő búzát a szovjetek kiszántották, hiába ment a Nagymama sírva az akkori Fehér Házba (a hivatalt így emlegette), a tizenöt hektár családi gazdálkodásból alig maradt valami, az állam elvette, mint mindenkitől.

Cipőt, ruhafélét csak úgy tudott venni, ha eladta a vaját az asztalról. Gyalogosan, kosárba rakva vitte fel a városba az eladnivalót tőlünk olyan kilenc kilométernyire, Ungvárra. Vagy Nagyapám régi viharvert kalapjából csináltatott a suszterrel nyárra szandálokat maguknak, hogy ne legyenek mezítláb. Télen Nagymama az itthon maradt férfibakancsokban telelt ki.

Na meg egymás között is bartercsere folyt. Ki mit feleslegesnek látott elcserélte élelemre, erre-arra. Nagymama mindig süített krumpliskenyeret. Édesanyám mesélte, egy barátnője, akinek az édesapja szintén fogoly volt valahol, egyszer kis tükröt és fésűt hozott el neki, hogy egy darab kenyérre cserélje.

Napszámba is járt a Nagymama, aratni, kukoricát törni, kapálni, ahol adódott munka.

Szívós, szikár ember volt Nagyapa. Nem emlékszem, hogy betegeskedett volna. 1948 óta dolgozott a kolhozban, mindig tett-vett, csendben, imádkozva, haláláig, 86 éves koráig.

Ennyi maradt meg az évek folyamán az emlékeimben.

Örülök, hogy ezzel a lehetőséggel emléket tudok állítani Neki, aki-nek, amikor befejezte esténként a lágerről szóló elbeszéléseit, magasba lendült száraz, erektől duzzadó, mélyen napszította keze, azzal fe-

jezve be mondókáit, hogy intően felém lendítette és azt mondta: *Soha ne kelljen senkinek átélni ezeket a szörnyűségeket – azt kívánom*”.²³⁷

Budapestről, a XVIII. kerületből hurcolták el **Tóth János** honvédet is, aki szintén a szevani táborban sajátította el a túlélés művészetét, aki nemrég, 85 éves korában hunyt el.

A *Szevan-tónál* még most is működik az a vízierőmű, ahol egykor **Bisztray Jánost**, **Tóth Jánost** és még sok száz fogolytársát az objektum felépítésére kényszerítették, de a vasút és a közút is az ő emléküket idézi fel, a temető is, ahol porladnak lágertársak csontjai. A németországi hadisírgondozók ezt a sírkertet nemrég felújították, a hatalmas gránit kereszt tövében halottjainkról kegyeletteljesen megemlékeztünk.

²³⁷ BISZTRAY Éva (KÁLLAI Erika): *Bisztray János, munkatábori emlékek* (2016. 08. 03.). in: Dupka György személyi archívuma.

3.) Jereván – „Aljaminsztroj” /Alumínium factori, Arapkir-Kanaker GESZ, 115. sz. főtábor, 1. sz. táborrészleg temetője

Koordinátái: 40.218999, 44.479472.

Jerevánban az Alumínium-feldolgozó és Lámpagyár (Aluminsztroj/ Alluminium Factory) közelében van a 115. sz. főtábor Arabkir 1. sz. táborrészleg helye és a *Hetazodum Alapítvány* által felújított, gondozott temetője, amelyet szintén **Vardan Vardanyan** kutató, a helyi hadisírgondozó alapítvány munkatársa kíséretében kerestük fel. 1998-ban felújították, a temető az alumíniumgyár fala mellett van, ott található a Kanaker vízierőmű is. Ezek a halottak egykor az alumíniumgyárban dolgoztak.

A német-magyar és a román hadifogoly-temető egymás mellett van. A temetőhöz vezető utat a rabok építették. Az előbbiben az 1200 négyzetméter nagyságú terület közepét egy kb. 2 méteres sétány választja ketté, amelynek a végében egy 5,5 méter magaságú fémkeresztet emeltek, a tövében lévő feliratos emléktábla örményül és németül jelzi, hogy itt a hadifoglyok nyugszanak. Mindkét részlegen négy csoportban 3-3 kis méretű márványkeresztet helyeztek el. Mindkét sír-

A német-magyar és a román hadifogoly-temetőben

Vendégsében a temetőgondozónál

A magyar-német-román rabok által épített vízierőmű

kert gondozója *Sarmen Sztepanyán* temetőőr, aki a szabad ég alatt megterített bőséges asztallal – ízletes falatokkal és helyben termesztett paradicsommal, jó erős örmény pálinkával – fogadott minket.

Úgy is mondhatom, több mint 70 év elteltével jöttünk össze a halotti torra és azokra emlékeztünk, akik nem tértek haza, itt nyugszanak, ahol emléket hagytak maguk után. Felépítették a jereváni alumíniumgyárat és a kanakeri vízierőművet, ahol az alagútba vajt vízfolyamnak közel 800 méter esése van.

Az itt eltemetett 330 halott közül 59 fő magyarként van nyilván tartva²³⁸.

Balázs János László (Budapest, 1907-1945.07.18.)

Bányás István István (1897-1945.09.12.) tizedes

Bogdán János Mihály (Vajszló/Ócsárd, 1899-1947.02.01.)

Bajzik József János (Nagykapornak, 1899-1945.09.13.) őrmester

Borbély Sándor Sándor (Dunavecse, 1909-1945.07.23.)

Borcsik Géza Albert (Karcsa, 1922-1945.04.18.)

Botchein (Bácskai) Mihály István (Pilisvörösvár, 1922-1945.04.15.)

Varga Mihály György (Ravasz/Budapest, 1913-1945.05.15.) őrmester

Varga Sándor Sándor (Miske, 1888-1945.09.04.) tizedes

Vasas János János (Kallóssején, 1917-1946.08.18.) tizedes

Hajfried József Ignác (1926-1945.12.22.)

Gál Antal Antal (Budapest, 1913-1945.07.29.) szakaszvezető

Heves Gábor Bálint (1904-1945.08.04.) törzsőrmester

Hegedüs János József (Budapest, 1918-1945.09.29.) őrzvezető

Gíricz Antal Antal (Endrőd, 1922-1945.05.06)

Gutflész Kálmán János (1905-1945.09.23.)

Debreceni István István (1914-1945.10.05.)

²³⁸ Örményországi archívumok anyagai, 2016. december.

Dekker János János (1902-1946.07.26.)
Dojcsman (Deutschman) Ádám János (Somogysárd, 1895/1911-1945.09.16.)
dr. Zempléni Károly (Kornél) Lajos (Sátoraljaújhely/Debrecen, 1890-1946.02.03.) főhadnagy
Imre Lajos Lajos (Beszterce, 1914-1945.08.31.)
Jóni Gergely Péter (1886-1945.05.25.) tizedes
Karda Ödön Gyula (1898-1946.02.10.) alhadnagy
Katona Sándor József (Sashalom, 1909-1945.05.14.) őrmester
Kérdi József Pál (Várgede/Dobóca, 1904-1945.07.18.)
Kovács János Sándor (1899-1945.09.21.)
Kovács József Sándor (Debrecen, 1892-1946.02.13.) altiszt
Kádas (R.) Dezső József (Zajta/Bőcs, 1921-1946.02.22.) alhadnagy
Kozsaki Károly György (1899-1945.07.29.)
Kocsó Sándor Károly (1918-1945.04.15.)
Küffer Rudolf Károly (Budapest, 1904-1946.1.23.) altiszt
Kovács János Sándor (1899-1945.09.21.)
Lugosi Imre Sándor (Hódmezővásárhely 1890-1945.06.20.) fő-
törzsőrmester
Makarész Imre Antal (Budapest, 1907-1945.08.28.)
Molnár Vilmos István (Szarvas/Buda 1912-1945.07.23.) szakaszvezető
Novák Pál Ádám (Szena, 1905-1945.07.26.)
Arany László Gyula (Székesfehérvár 1920-1946.03.06.) zászlós
Pálvölgyi József István (1917-1947.06.29.)
Pető Béni Pál (Perkupa, 1904-1946.07.01.)
Pesthelyi Béla István (1907-1945.07.26.)
Szabó Sándor István (Sátoraljaújhely/Bodrogkeresztúr, 1914-1945.04.15.)
Szabó István György (Kálmánca/Rimaszombat, 1912-1945.09.17.) szakaszvezető

Szántó József Gábor (Pápoc/Raj, 1898-1945.09.06.)
Ficzu Károly Károly (Bés, 1912-1945.09.04.)
Csáki/Cséke József József (Vámosatya 1918-1945.05.07.)
Csanak (i) József József (Debrecen, 1887-1946.05.15.)
Sedon Bonaventura János (Jászdózsa, 1908-1945.05.13.)
Simon József József (Szigetszentmiklós, 1908 (1896) – 1945.07.21.)
Schmieder János Henrik (Bikal/Ófalu, 1903-1945.07.23.)
Érces Zoltán Ferenc (Mikepércs/Budakeszi, 1926-1945.12.30.)
Jakab Sándor Péter (Császló, 1896-1945.07.10.) örvezető
Janics András Mihály (1906-1946.08.18.)
Tóth István János (Káloz, 1919-1945.06.04.)
Hornung István György (Andocs, 1898-1945.07.09.)
Szürer Konrád Jakab (1927-1945.06.08.)
Tóth János Lajos (1897-1945.08.27.)
Bojgmann Ádám, János (Johann) (1911-1945.09.16.)
Orán László Gyula (1920-1946.03.06.)
Kövér Rudolf Károly (1904-1946.10.23.).

4.) Örmény-magyar II. világháborús emlékhely Jerevánban és Budapesten

Jereván peremkerületében is jártunk. A több száz magyar rab emlékére a *Jereváni Mezőgazdasági Főiskola* szomszédságában tufakőből készült emlékmű mellett hajtottunk fejet. Előttünk már jártak itt magyarok. Az emlékoszlopra magyar trikolorót helyeztek el, felirata szerint a *Győri Örmény Önkormányzat* nevében tették oda.

Az örmény és magyar felírtos tufakőbe vésett sorok így hangzanak: „*A második világháborúban Örményországban elhunyt magyar hadifoglyok és Magyarországon elesett örmény katonák emlékére.*”

Örmény-magyar II. világháborús emlékhely Jerevánban

Örmény-magyar II. világháborús emlékhely Jerevánban

Adatközlőink szerint az emlékművet a *Budapesti XVIII. kerületi örmény nemzetiségi önkormányzat* közreműködésével emelték 2003-ban.

Hasonló feliratot tartalmazó örmény-magyar katonai emlékművet 2002-ben avattak fel Budapesten a XVIII. kerületi *Uzsok téren*, amelyet „*A második világháborúban Magyarországon elesett örmény katonák és Örményországban hadifogságban elhunyt magyar hadifoglyok emlékére*” állítottak.

Egyedülálló és követésre méltó kezdeményezés. Sőt, megvalósítható elképzelésnek tartom, hogy a volt Szovjetunió minden önállósult tagországában – ahol magyar hadifoglyok, internáltak százai hunytak el – a baráti társaságok hasonló feliratú obeliszket emelnének a megbékélés jegyében. E tekintetben olyan lelkes patriótákra lenne szükség, akik e nemes ügy iránt nagyfokú elkötelezettséget tanúsítanak. Ilyen embert ismertem meg *Nazarjan Hamlet* személyében, aki a budapesti XVIII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat elnöke. Mindkét emlékmű felállítása az örmény-magyar barátság hídépítőjének nevéhez kapcsolható, akivel ideutazásunk előtt Budapesten találkoztam. Amikor megtudta, hogy szűkebb hazájába emlékútra készülünk, egy dossziényi anyaggal és jótanácsokkal látott el minket.

A két nép együttműködésének generálója, krónikása tizenhat napos volt, amikor édesapja a frontra ment, és nem jött vissza többé. A családja azt az értesítést kapta, hogy *Biatorbágyon* esett el. Felnőtt korában eljött Magyarországra édesapja sírját megkeresni, aztán feleséget talált magának, és itt is maradt, belecsöppent a közéletbe, felkereste földijeit, még a rendszerváltás előtt felvette a kapcsolatot az *Arménia Magyar–Örmény Baráti Társasággal*. 1988-ban az örményországi földrengést követően társaival részt vett a helyreállítási munkálatokban.

A rendszerváltás után a XVIII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat aktív tagja, majd elnöke lett és elkötelezetten részt

vállalt az örmény-magyar együttműködést elősegítő programok megvalósításában. Például kezdeményezésére 1999-ben felavatták a XVIII. kerületben **Kiss Ernőnek**, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc örmény származású altábornagyának márványból készült emléktábláját a róla elnevezett utcában. Majd a fentebb említett örmény-magyar katonai emlékmű felállítását 2002-ben *Budapest*en, 2003-ban pedig *Jereván*ban valósította meg. Budapesten a Havanna-lakótelepen lévő *Nemzetiségek emlékművének* ugyancsak van örmény kapcsolódási pontja, ugyanis örmény szobrászművész, **Mamikon Yengibarian** készítette 2003-ban. **Nazarjan Hamlet** megalakította az *Artasat Örmény Nemzetiségi Színházat* a helyi önkormányzat támogatásával, **Keller Linda** színművész vezetésével, amely 2015 májusától Pestszentlőrinc–Pestszentimre Önkormányzata intézményeként működik, itt az örmény származású **Csiky Gergely** *A vasember* című komédiáját is bemutatták.

A kapcsolattörténet fontos eseménye az is, hogy *Pestszentlőrinc–Pestszentimre* több mint 15 éve ápol testvérvárosi kapcsolatokat az örményországi *Artasattal*, **Nazarjan Hamlet** szülővárosával.

Foglalkozott a jereváni, illetve Örményország temetőiben nyugvó magyar hadifoglyok kilétének kiderítésével. Ezzel párhuzamosan kutatta a II. világháborúban Magyarországon elesett örmény katonák sírját. Mindez arra inspirálta, hogy 2016. február 27-én az *Uzsok téri* örmény-magyar katonai mementó szomszédságában a Gulág-Gupvi Emlékbizottság támogatásával felavatták az Örményországban hadifogságban elhunyt magyar katonák emlékművét, **Szilágyi Mihály** szobrászművész alkotását.

A mű két testes kötömbből áll, amelyen a 223 magyar hadifogoly neve olvasható, és fel van tüntetve az a város és temető is, ahol a sírjuk található. (A XVIII. kerületi Örmény Nemzetiségi Önkormányzat a Honvédelmi Minisztérium közreműködésével pontosította a névsort.)

Ebben az országban járva úgy éreztem, hogy *Nazarjan Hamlet* és itteni adatközlő barátainak jó szelleme, gondoskodása mindvégig nagy segítségünkre volt hadisírkutató utunkon. *Nazarjan Hamlet* a két nép közti kapcsolatépítést továbbra is szívügyének tekinti: „Nagyon sok a közös bennünk, a múltunk, a kultúránk, a mentalitásunk. Ezért szeretném, ha minél többet tudnának otthon a magyarokról és itthon az örményekről”.²³⁹

A magyarországi örmények szívükön viselik a magyar nemzet sorsát. Például a Fővárosi Örmény Önkormányzat *Esztergály Zsófia Zita* elnök kezdeményezésére 2016. október 11-én Budapesten, majd november 6-án az erdélyi Csíkszeredán, Szamosújváron *Elkobzott életek*²⁴⁰ címmel vándorkonferenciát szervezett a Gulágra és Gupvira egykor elhurcoltoknak emléket állítva. Ez a konferencia lehetőséget adott arra is, hogy a történészek az oroszországi hadifogság szörnyűségeiről ébren tartsák az emlékezetet, köztük az örmény gyökerű *dr. Murádin János Kristóf* kolozsvári Gulág-kutató, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem oktatója és mások felkutassák a saját közösségükön belül azokat, akik – az anyaországi, erdélyi örmény vonatkozással is kibővülve – áldozatai voltak a kommunizmusnak.

A napi program befejeztével eszmecserevel egybekötött találkozót tartottunk a szálloda konferenciatermében. A fentebb bemutatott *dr. Vuhrer Viktor* alezredes, a helyi német kör elnöke, *Natalia Algulyan*, a kör aktivistája, *Vardan Vardanyan*, a *Hetazodum Alapítvány* programmenedzsere társaságában megjelentek a Jereváni Nemzeti Egyetem Történelem Karának jeles képviselői: *dr. Mari-na Gevorgyan* docens, történész és *dr. Hovhannes Havhannisyan*

²³⁹ FÜLEP Erzsébet: *Rohamsisak, puska, katonai bakancs*. in: Válasz.hu, 2017.03.04.: http://valasz.hu/pest_budai_latkep/rohamsisak-puska-katonai-bakancs-122892

²⁴⁰ *Erdélyi Örmény Gyökerek*. 20. évf. 226. sz. (2016. november-december). Tároltváltozat http://cpa.oszk.hu/01400/01440/00112/pdf/EPA01440_eogyke_2016_226_033-034.pdf

történész, aiktól fontos tudnivalókat, ismereteket, adatokat kapunk. Megállapodtunk abban, hogy kölcsönösen segítjük egymás kutatómunkáját, levéltári és más dokumentum cseréket bonyolítunk le, elősegítjük a kutatási eredmények kölcsönös publikálását is.

5.) Tairov/Merdzavan 115. főtábor 6. sz. lágerrészlege

Koordinátai: 40.174862, 44.389919.

Dr. Vuhrer alezredes vezetésével több száz km-t tettünk meg *Jereván-Vanadzor* között.

Első állomásunk *Mertsavan*: a „van” szó települést jelent. A rendszerváltás előtti neve: *Tahirov* település, ahol a 115/6. sz. hadifogolytábor volt.

Jerevántól 5 km-re lévő kőfejtő bányában dolgoztatták a magyar és német hadifoglyokat.

Az északnyugati irányban lévő kősvatagban 1500 négyzetméteres, a *Hetazodum Alapítvány* által felújított parcella közepén 3,5 méteres bazaltkőkeresztet, a jobb és baloldali részén 4 csoportosulásban kisméretű bazalt keresztet helyeztek el. A teljesen kopár földterületet másfél méteres időtálló kőfal veszi körül. Az itt nyugvó 45 főből 33 magyar honfitársunk, akik előtt fejet hajtottunk.

Tahirov település mellett létrehozott hadifogoly-temetőben

Eddig ismertté vált magyar hadifoglyok nevei:
Fónagy (Fonád) András Imre (1909-1946.01.24.)
Berczi Pál Pál (1897-1945.07.04.) főtörzsőrmester
Bagdi Gyula Jenő (Biharkeresztes, 1920-1945.09.25.) szakasz-
vezető
Bencze Antal István (Csalár, 1900-1946.01.25.)
Veres József József (1905-1945.09.25.)
Viederman Béla András (1899-1945.11.29.)
Hegedüs Antal József (Hajdúböszörmény, 1909-1946.02.01.)
Dobó József József (Kiskunhalas, 1914-1945.12.22.)
Dubo(a) Dezső János (Pornóapáti/Garamszentgyörgy, 1904-
1946.12.08.)
Komlósi János János (1903-1945.07.20.)
Király Lajos István (1896-1949.09.07.)
Küllei Imre János (Zalaszentbalázs, 1904-1945.09.28.)
Kulinyi Ferenc Ferenc (Budapest, 1919-1945.10.07.)
Kovács József Károly (1904-1945.11.09.)
Kulcsár Gyula Gyula (1918-1947.01.23.)
Leiber László Sándor (1900-1945.07.29.)
Mucza József Lőrinc (Egyek, 1922-1945.08.29.)
Marsal Flórián Mihály (1908-1945.12.12.)
Pokol Barna Barna (1902-1945.09.23.)
Poppel József Miklós (1895-1945.09.03.)
Póliska József Mihály (1909-1945.10.31.)
Rajk (i) Károly Sándor (Kőröshegy, 1905-1947.06.09.)
Szili János Antal (1922-1945.08.18.)
Szallai István István (1897-1945.12.14.)
Tonka Lajos Antal (Nemesböd, 1899-1946.12.22.)
Ferenc Béla István (1902-1945.08.29.)
Fórizs Endre Ferenc (Vitka, 1923-1945.10.03.)
Csatári József Lőrinc (Dévaványa, 1898-1946.01.15.)

Sarány József József (1898-1946.07.16.)

Schubert Pál Pál (1905-1945.08.10.)

Ell Jakab István (1900-1945.07.22.)

Englern(t) Pál János (Városlőd, 1920-1946.02.26.)

Juhász János Sándor (1907-1945.01.21.).

Búcsút vettünk a lehangoló látványt nyújtó kősvatag övezte *Mertsavántól* és tovább mentünk a *Jereván-Vanadzor* útvonalon.

6.) Az „Örmény ábécé mezején”

Mertsavántól az „Örmény ábécé mezején” több mint 110 km tettünk meg a bérelt autóbusszal. Az országút mentén elterülő örmény ábécé és a neves történelmi személyiségek emlékparkjában lenyűgöző látványban részesültünk.

A bejáratánál információs tábla hirdeti, hogy az örmény írást 405-ben az általuk szentként tisztelt **Meszrop Mastoc** alakította ki. Számos más írás alapján (pl. föníciai, szír stb.), de a magyar rovásíráshoz hasonló ősrégi rovásírásos örmény ábécére támaszkodva alakította ki, a betűk sorrendje viszont a görög ábécére épült. A szakértők szerint is „*nagyszerű ábécé ez, amelyben a hangzás pontosan megfelel a grafikus ábrázolásnak.*”²⁴¹ Ebben az egyedülálló parkban minden egyes betűkép tufaköből van kivésve. Az összkép lenyűgöző, a 36 betűkép embermagaságú, önálló egységekből a hegyoldalon felépített szoborcsoportot alkot. **dr. Vuhrer Viktor** alezredes a betűképek kapcsán megjegyzi, hogy ezek az örmény nemzeti büszkeség jelképei, a nemzeti tudat, a sajátos írás szimbólumai, a népet és hitét egybekovácsolja. Ezért ők minden egyes betű khachkar (középkori örmény kőkereszt) formájában megfaragott szobrával állítanak emléket **Meszrop Mastocnak** *Oshakanban*, az általa alapított kolostorban, ahol sírja 440 óta zarándokhely az örmény hívők számára.

²⁴¹ *Vang folyó versei*: Az örmény ábécé. <http://wangfolyo.blogspot.com/2016/04/az-ormeny-abece.html>

Ennek szellemében létesült a rendszerváltás, a függetlenség kivívása utáni években ez a park és napjainkban az „Örmény ábécé mezeje” a második legnagyobb turista zárandokhelyé nőtte ki magát. Naponta több száz ember jön ide el megcsodálni az örmény képzőművészek egyedi alkotásait.

A park feletti hegytetőn többágú kereszt van felállítva, amely a kereszténység felvételének több mint 1700. évfordulójának jelképe. Ott-tartózkodásunk idején ünnepelték a kereszténység felvételének 1716. évfordulóját és a keresztre minden évben egy újabb kis keresztet tesznek.

Majd az országút mentén felállított kereskedelmi központban tartottunk rövid pihenőt és megbeszélést, megkóstoltuk az örmény kemencéből kiemelt pékkészítményeket.

Áthaladtunk a tűzimádó *Kurdo-ezidák* (kb. 40 ezren vannak) településein. Szembetűnően több ház udvarában téhenrágát száritanak, amivel télen fűtenek. Érdekes, hogy a hegyoldalon kialakított temetőjük jobban néz ki, mint a lakóházuk. Az itteni élet, szene-

A Spitaki-hágót átszelő országút építésében magyar-német hadifoglyok is közreműködtek

dés, az ottani a mennyország, ezért nem siratják a halottakat. Beszélük, hogy e népcsoport köréből verbuválják a bérgyilkosokat. Ha lány születik – az ünnep, ha fiú, az nem jó, mert a lányért kalimot fizetnek.

A *Spitaki-hágón*, kb. 1400 méter magaslaton rövid pihenőt tartottunk és elfogyasztottunk három üveg „Achtamár” márkájú finom örmény konyakot, ezzel kedveskedtek örmény kísérőink. Az örmény és a magyar nép egészségére koccintottunk, amely az ARARÁT Konyakgyár ajándéka volt. A gyárnak saját múzeuma van, melynek idegenvezetői legendaként terjesztik, hogy *Winston Churchill* angol miniszterelnöknek a háború idején ők szállították a mindennapi konyakot.

7.) *Spitak/Szpitak (Amamlu), 115. főtábor 2. sz. lágerrészlege*

Koordinátai: 40.833358, 44.249466.

A rendszerváltás előtt, a XVII. században alapított várost – *Lorj tartomány* központját – *Amamlunak* nevezték. A *Spiták* fehér várost jelent. Az ország északnyugati részén található hegyvidéki város legnagyobb, máig ki nem hevert tragédiája az 1988-ban bekövetkezett földrengés. A Richter-skála szerinti hetes erősségű rengésnek minősült, amelynek epicentruma *Spitak* városánál volt. A négyezres település teljesen megsemmisült a katasztrófában. 25 ezren, más adatok szerint 40 ezren haltak meg, több mint 140 ezren megsérültek, és több tízezer váltak hajléktalanná, akiknek nemrég emlékszobrot is állítottak. A csapás az említett város mellett *Leninakan* (a mai *Gjumri*) városát is érintette. A földrengés kapcsán a nemzetközi érdeklődés *Örményország* felé fordult, segélyszállítmányok, városépítő brigádok még *Magyarországról* is érkeztek. Az újjáépített településnek napjainkban 12 ezer lakosa van. Elhaladtunk az alumíniummal borított templom mellett, amely szintén az áldozatok emlékére épült.

A város határában lévő 115/2. sz. lágerből, illetve a raboknak munkát adó és az általuk felépített cukorgyárból a földrengés után csak az üzem kéménye maradt meg.

Az itt elhunyt foglyok Kirovakán (Varses), Artik, Dzoragisz tufabányáiban külszíni fejtést is végeztek

Emlékezés a spitaki hadifogoly-temetőben

A *Hetazodum Alapítvány* 1998-ban a város melletti hegyoldalon elterülő 2700 négyzetméteres temetőt teljesen felújította. A parcella középpontjában 5,5 magas fémkeresztet helyeztek el.

Az eddig megszemlélt sírkertekhez viszonyítva az itteni temető jellegzetessége, hogy minden halott sírhantján kereszt áll. Valamennyien 1988-ban a földrengés által lerombolt város ipargyáráiban dolgoztak.

A katonás rendben sorakozó kereszttek alatt 178 magyar és német fogoly nyugszik, 22 magyarnak a neve szintén ismeretes:

Vigh György Mihály (1896-1945.09.04.)

Herman György György (1897-1945.05.06.)

Drah József Lőrinc (1909-1945.05.29.)

Krupa Mihály Pál (Csesztve, 1895-1945.06.29.)

Kecskés István István (Budapest, 1914-1945.10.04.)

Kovács Lajos Lajos (1918-1945.03.18.)

Mekes Béla Augusztai (1896-1945.04.26.) őrmester

Mészáros Károly József (Szalkszentmárton/Budapest, 1896-1945.09.22.) őrmester

Nagy László József (Budapest, 1903-1945.08.01.) tizedes

Nemcsu (o)k János János (Sarkadkeresztúr, 1908-1945.09.03.)

Obenaus Béla Lajos (1902-1945.07.02.)

Andrássy Kálmán Ákos (Gyulavári/Budapest, 1910-1945.07.20.)

Okváth Bertalan József (1901-1945.07.28.)

Rajber Mihály Péter (1906-1945.02.08.)

Szentirmai József József (Pestszenterzsébet, 1918-1945.01.17.) zászlós

Takács András István (Sárospatak/Érd, 1912-1946.02.09.) őrmester

Fityus András István (Tápióság/Budapest, 1898-1945.08.29.)

Forró János Géza (Vága, 1902-1945.10.03.)

Hutvanger Ferenc József (1907-1945.06.20.)

Solymosi Ferenc András (Vajta/Dorog, 1917-1945.09.21.)

Epeli József József (1907-1924.05.23.).

Azonosíthatatlan név: **Taugy János János** (1905-1947.04.03.)

8.) Kirovakan/Vanadzor, 115. sz. főtábor 10. sz. lágerrészlege

Koordinátai: 40.817737, 44.495297.

A rendszerváltás előtt *Vanadzornak Kirovokán* volt a neve, a visszaemlékezésekben, dokumentumokban a táborrészleg az utóbbi elnevezéshez kapcsolódik. Az idehurcolt magyar és német rabok a helyi vegyigárban dolgoztak, a vasutat építették. Az áldozatokat az itteni polgári temetőben kialakított sírkertbe temették el. Fent a hegyen volt a temető, a bozóttal benőtt meredek feljárón sikerült felkapaszkodni, ahol megemlékezést is tartottunk.

A meredek hegyoldalon létesült a vanadzori hadifogoly-temető

A *Hetazodum Alapítvány* a 380 m², az erősen meredek hegyoldalon lévő temetőt 1998-ban felújította. Parcellája kétszintes, bazaltkővel van körbekerítve, a központi bazaltkőkeresztet a parcella legmagasabb pontján helyezték el. Ezen kívül két-két kisméretű ke-

resztcsoportot emeltek a jobboldali és baloldali részen az alsó és felső szintjén. A sírkertben 61 fő van eltemetve, ebből 5 fő magyar:

Kádár Gáspár Ludvig (1901-1948.11.04.) tizedes,

Nagy Ferenc Márton (Bük/Igál, 1907-1946.07.31.) szakaszvezető,

Szabó István Mihály (Babót, 1910-1945.07.17.) szakaszvezető,

Szabó Lajos Lajos (Budapest, 1892-1947.01.31.) százados,

Tóth Károly János (Kiskunfélegyháza, 1913-1947.01.01.).

9.) Az örmények szent emlékhelyein

Vanadzorból útirányunkat *Jereván* felé a vadregényes hegyvidéken folytattuk. Ezen a vonalon a *Kotajk* tartományon belül is ezredéves erődítmények, őrtornyok, templomok, kolostorok is jelzik az örmények szent emlékhelyeit. Köztük kiemelkedik a Krisztus utáni századokban épült *Garni templom*, a *Gerhard keresztény kolostor* és más középkori építmény.

Jerevántól körülbelül 30 kilométerre keletre található az *Azat* folyó völgyében, az awani bazaltszurdok felett a hétezer lakosú *Gar-*

A világörökség része az I. évszázadban épült ión Mithrász templom

ni, amely néhány évszázadon át az örmény királyok nyári szálláshelye volt. A magyarországi *Visegrádot* juttatta eszembe. Az erődítmény romjai máig megvannak. A világörökség része az I. évszázadban épült *ión Mithrász* templom, amely másfél évezred háborítatlansága után egy földrengés során súlyosan megsérült, majd 1966-ban rekonstruálták a felkutatott, a helyi lakoságnál megtalált eredeti építőelemekkel.

A legújabb ásatások során római kori fürdőre bukkantak, a mozaikpadló sértetlenül átvészelte az évezredeket. A turisztikai látványosságok közé tartozik egy kék és fekete bazaltból épült keresztény templom *Garniban*, sok az örmény fővárosból idelátogató kiránduló. A turisztikai látványosságok közé tartozik egy kék és fekete bazaltból épült keresztény templom is, valamint a 2000-től a világörökség részévé nyilvánított XII. századi, félig sziklába faragott *Gerhárd kolostorkomplexum*.

Az objektum előtt felállított információs tábla szerint „*Geghard* (szó szerint lándzsa) az itt őrzött szent ereklyéről is nevezetes volt, melyek messze földről vonzották a zarándokokat. Közülük a leghíresebb *Longinusz lándzsája*, amivel megölték Jézust. A lándzsát állítólag *Tádé* apostol hozta ide és a kolostor róla kapta a nevét is (elő-

A sziklába faragott Gerhárd kolostorkomplexum

szőr 1250-ben nevezik így). Pengéje egészen széles, gyémánt formájú és keresztformát vágta bele. Erekljetartóját 1687-ben készítették, ma a lándzsával együtt *Ecsmiadzinban* őrizik. A XII. században a kolostornak adományozták **András és János** evangélista erekljéit is. A XIII. században az egyik barlangcellában élt a neves örmény krónikás-szerzetes, **Mhitar Ajrivaneci**. A fénykorában a hét templom és negyven oltár kolostorának nevezett „barlangkolostor” történelme során nehéz időket, földrengést, templomromboló hódítást, fosztogatást, felégetést stb. véselt át, azonban mindig volt olyan hagyománytisztelő keresztény uralkodó, királyi család, önzetlen herceg, aki a több nemzeti, állami, egyházi funkciót is ellátó kolostorkomplexumot újjáépítette, bővítette és megmentette az utókornak is.

10.) Jerevan-Shengavit, 115. sz. főtábor 8. sz. légerrészleg

Koordinátái: 40.164886, 44.487486.

Az örmények szent helyeinek felkeresése túl időigényes vállalkozásnak bizonyult, ránk esteledett, azonban a jereváni záróprogramban még két hadifogolytemető felkutatása szerepelt. Úgy döntöt-

A Jerevan-Shengavit légerrészleg temetője a Razdan folyó partján

tünk, hogy a kitűzött napi feladatunkat maradéktalanul teljesítjük. Azokkal, akik még nem fáradtak el, a jereváni barátaink kíséretében lámpákkal felszerelve esti temetőfelderítésre indultunk.

Megkerestük a város peremkerületében a tömbházak után a 115/8. sz. lágerrészleg helyét a *Razdan folyó* partján. Itt volt a számos rab tüdejét, légzőszerveit tönkre tevő ragasztógyár, ennek objektumait is felépítették, majd őket naponta látástól vakulásig tartó munkára kényszerítették a termelési egységekben. Az üzem területén kívül, kétszáz méteren túl, megtaláltuk a *Hetazodum Alapítvány* által 1998-ban felújított lágertemetőt, ahová az eddigi adatok szerint 8-9 főt temettek el.

A német halottak között egy magyar bakát is nyilvántartanak. A közlegény neve **Hajdú János János** (Karcag, 1905-1947.04.30.) őrzető, akinek az életútja itt ért véget. A tufakövel körbekerített 300 négyzetméteres sírkert középpontjában mintegy 3,5 m méteres bazaltköskeresztet, tövében örmény-német nyelvű gránitlapot helyeztek el, amely fölött fejet hajtottunk az értelmetlenül elhunyt katonáldozatok előtt. Az emlékhely a főváros mesterséges tava mellett, az amerikai nagykövetséggel szemben van.

11.) Jerevan-Noragavit, 115. sz. főtábor 9. sz. lágerrészlege

Koordinátai: 40.116135, 44.479472.

A *Jerevan-Norgavit* 115. sz. főtábor 9. sz. részlegét 1945-1947 között az egykori *Sztálini* kerületben helyezték el. A front melletti gyűjtőhelyekről ideszállított német-magyar hadifoglyokat bevonták a vegyipar és a gyógyszergyár felépítésébe és működtetésébe. Az ezredes vezetésével a 9. sz. lágerrészleg sírkertjét este 21 óra körül a sötétben, a helyi polgári temető végében találtuk meg, amelyhez közel van a most is működő vegyigár.

A 2002-ben a *Hetazodum Alapítvány* szervezésében felújított, vaskerítéssel gondosan körbekerített tömegsírnál is megemlékez-

Jerevan-Noragavit lágerrészleg sírkertje

tünk. A több mint 5,5 méteres fémkereszttel, tövében örmény-német nyelvű feliratos márványtáblával és 3-3 márványkereszttel jelzett parcellában 11 német katona, köztük 1 magyar honvéd van eltemetve.

12.) Ararat, 115. főtábor 0. sz. lágerrészlege

Koordinátái: 39.838221, 44.696965.

2017. június 7-én Jerevából kiindulva 42 kilométert tettünk meg az örmény-török határ mentén, hogy elérjük a 20 ezer lakosú *Ararat* várost, amely *Ararat tartomány* déli részén terül el. Itt a német és magyar hadifoglyok 1944-1948 között az örmény lakosok közreműködésével építették fel a várost, a cementgyárat, és az aranybányát is beindították, szabadulásukig ott dolgoztak.

Országjáró körutunk során ez volt az utolsó előtti állomás helyünk, ahol a magyar hadifoglyok nyomait is kutattuk. Kísérőinktől és a helyi lakosoktól azt is megtudtuk, hogy az itt dolgozó hadifog-

lyok szabadon, katonai őrizet nélkül jártak munkába, csekély fizetést is kaptak. A helyi örmények egyenrangú félként kezelték a rabokat, élelmet biztosítottak az éhezőknek, ennek köszönhetően százak életét mentették meg. Közülük többen nem tudtak ellenállni az örmény hadiözvegyek gondoskodó szeretetének, személyükben segítő házastársakra, befogadó családra találtak, örökre itt maradtak, utódaik német és magyar neveket viselnek.

Baráti találkozóra került sor az araráti polgármesteri hivatalban

Ajk Ajken polgármester és **Abraham Babajan** és **Garnik Margaryat** tanácsadói fogadtak minket hivatalában. Jövetelünk célját elmagyarázva azonnali válaszként hangzott el, hogy ismerik a temetkezési helyet, ahol a hadifoglyok nyugszanak. A megemlékezési helyet a *Hetazodum Alapítvány* és a jereváni német nagykövetség közreműködésével rendben tartják. Németországból érkező turisták, a túlélők hozzátartozói is ellátogatnak a városba és a hadifogly-temetőbe. „Minden érdeklődő előtt ajtónk nyitva áll, örmény vendégszeretettel szívesen fogadjuk” – mondta az alpolgármester.

A pécsi Német Kör küldöttségét **Matkovits-Kretz Elonóra** elnöke asszony mutatta be. Megköszönte, hogy baráti hozzáállással ápolják a sírhelyeket és a németek mellett a magyar elhunytak emlékét is.

A tanácsadók közlése szerint *Ararát* levéltárában nincs meg a hadifoglyok listája. A tábor felszámolása után az NKVD itteni hivatalnokai a helyi lágerra vonatkozó iratok egy részét megsemmisítették, a fontosabb okmányokat *Moszkvába* küldték. A hadifoglyok megüresedett munkahelyére *Kazahsztánból* küldtek ide etnikai németeket, ők aztán, mint szakértők, működtették az itteni üzemeket, a cementgyárat is.

Örmény-német emléktábla a Hadifoglyok Házának bejárata előtt

A várossal kapcsolatos hadifogoly-ügy a rendszerváltásig tabu téma volt. A város központjában megőriztek egy kétszintes házat, amit a hadifoglyok építettek. Barátaink megmutatták a *Hadifoglyok Házát*, így nevezik a városlakók. Az örmény-német magyar barátság folytonosságát jelképezi az a gesztus is, hogy a helyi polgárság képviselőinek a kezdeményezésére, a jereváni német nagykövetség támogatásával a *Hadifoglyok Házának* falán örmény és német feliratú táblát helyeztek el, annak emlékére, hogy a hadifoglyok egykori szálláshelye volt.

A *Hadifoglyok Háza* falán 2016-ban **Kiesler Matthias** nagykövet személyes részvételével avatták fel az emléktáblát. Itt készült csoportképünk is.

A felvétel a Hadifoglyok Háza előtt az araráti polgármesteri hivatal munkatársai körében készült

A helyi lakók közül **Zebet Vartanyan** szerezte meg a *Hadifoglyok Háza* tulajdonjogát. Elmondásából kiderült, ő még gyerekként emlékszik az itt lakó, dolgozó német hadifoglyokra, akik az örmény gyerekeknek, köztük neki is különféle játékokat készítettek. Ezért

Az asztalosműhely falán egy hadifogoly által ráfirkált korabeli Lenin-plakátot is megőriztek

döntött úgy, hogy az épület alsó szintjét érintetlenül hagyja, hogy múzeumként maradjon az utókorra. Sorra bemutatta a hadifoglyok munkaeszközeit, a hálótermet stb. Az asztalosműhely falán egy korabeli Lenin-plakátot is felfedeztünk. A bolsevik vezértől egy neki tulajdonított mondást örmény nyelven idéztek, amely magyarul így hangzik: „*A munkásember becsületet, hősiességet és bátorságot fog elérni*”.

A tulajdonos szerint az egyik tréfás kedvű hadifogoly Lenin kopasz fejére egy sportsapkát, ornyergére egy fekete szemüveget, szájába egy füstölő szivart rajzolt.

A tulajdonos bemutatta kíséretében tartózkodó fiát, **Avah Zebetovics Vartanyant**, aki az épület társtulajdonosa, vállalkozó. Elmondták, hogy a család közösen kezdeményezte az örmény és német nyelvű emléktábla felállítását a rabok tiszteletére. Egyedülálló kezdeményezés.

A **Vartanyan** apa és fia a felső szinten berendezett családi fészket is megmutatta. Az egykori rabok lakószobáit tetszetősen átalakította. Lett belőle tágas, világos hálószoza, ebédlő, konyha, társalgó, gyerekszoba és más helyiség, amelyeket korszerűen felszereltek és bebútoroztak. Nem mindennapi örmény vendéglátásban részesül-

Vendégségben a Vartanyan családnál, a Hadifoglyok Háza tulajdonosánál

tünk. Pillanatok alatt roskadásig megrakták a két nagy asztalt különböző ínycsiklésekkel, finom süteményekkel, amelyeket örmény konyakkal, a magyar-német-örmény barátságot éltető pohárköszöntők kíséretében jóízűen fogyasztottuk el.

Itt-tartózkodásunk idején ez az első olyan település, ahol egy örmény család emberbaráti vendégszeretetét is élvezhettük. A vendégmarasztaló kávézás, konyakkóstoló után a magyarbarát családtól elérzékenyülten búcsúzkodtunk.

Az apa és fia a csoportunkat a sírlátogatásra is elkíserte. Becslések szerint Ararát településen 45 fő halt meg, ebből 37 német, 8 fő magyar. Őket a városvegi polgári temetőben elkülönített parcellában hantolták el.

Ararát település temetőjében

1998-ban németországi támogatásból a *Hetazodum Alapítvány* kivitelezésében 20 négyzetméteres területen épült fel az emlékhely, ahol a város előljáróságának megjelent képviselőivel közös megemlékezést tartottunk. A központi bazaltkőkereszt tövében közös imádkozás után virágot helyeztünk el, majd elénekeltük a magyar himnuszt is.

Araráttól, a megismert örmény barátoktól nehezen és fájó szívvel vettünk búcsút. A hadifoglyok alapította városból szép emlékekkel

távoztunk. Megnyugtató érzéssel vettük tudomásul, hogy halottaink emlékét még számos éven át megőrzik.

A nap hátralevő részében még két program megvalósításra várt. Először is Örményország negyedik legnagyobb, időszámításunk előtt 685-ben létesült ókori városába, a napjainkban már közel 60 ezer lakosú *Ecsmiadzinba* (*Vagarszapat*), illetve *Armavir tartomány* közigaazgatási centrumába siettünk. Egybehangzó vélemény szerint a közös elhatározásunkat nem bántuk meg, hogy az örmény nép vallási és szellemi központjának megtekintésére némi időt szakítottunk. Akár az idelátogató turistákat, minket is lenyűgözött az örmény apostoli ortodox egyház székhelye, egy sor kultikus intézménye.

Ecsmiadzin – az örmény apostoli ortodox egyház székhelye

Kíváncsian és átszellemülten léptük át a IV. század első éveiben épült, hatalmas székesegyház küszöbét. Ez a világ egyik legrégebbi keresztény temploma, amely 303-ban készült el eredeti formájában, amikor Örményország világelsőként lett keresztény állam. Az épületet először 480-ban, másodszor 618-ban, harmadszor 1658-ban jelentősen bővítették, azóta is állagmegóvási hatósági program keretében vigyáz-

nak az épített örökségre. Tudomásunkra jutott az is, hogy az 1944-1947 között a városban dolgozó hadifoglyok, internáltak, politikai elítéltek, amikor szabad mozgásban részesültek, ide jártak imádkozni, hogy az embertelen körülmények túléléséhez lelkierőt nyerjenek itt.

Ezsmiadzi 18 km-re van *Jerevántól*, és egyik elővárosának tekintik. Lelkileg feltöltődve érkezünk a székesfővárosba, ezzel örményországi emlékutunk a jereváni *Charents* utcában a német külképviseleten fejeződött be.

A vadonatúj többszintes rezidencia egyik tárgyalótermében vendéglátónkkal, **Kiesler Matthias** nagykövettel találkoztunk és cserélünk információt a sírlátogatásokkal kapcsolatos megfigyeléseinkről.

A pécsi Német Kör és a csoportunk nevében az elnökhasszony a 2 éve diplomáciai szolgálatban lévő nagykövetnek köszönetet mondott, hogy meghívója alapján szerencsésen *Örményországba* érkezünk és küldetésünknek maradéktalanul eleget tettünk, mert a nagykövetség körületekintő háttérszervezéssel hozzájárult a program sikeres megvalósításához.

A nagykövet kérésére mi is elmondtuk benyomásunkat, és ki-ki a maga módján köszönte meg a felújított temetők gondozását, hálá-

Német Nagykövetség Jerevánban

Találkozó Kiesler Matthias nagykövettel

val emlegették a nagykövetséggel együttműködő civil és nemzetiségi szervezeteket, akik közreműködtek a sírkertek felújításában, megemlékezések szervezésében, a pusztulásra ítélt parcellák emlékhellyé változtatásában, ahol most méltó körülmények közepette a német hadifoglyok mellett magyarok is jelzett tömegsírok földjében aluszszák örök álmukat.

A nagykövet először tőlünk szerzett tudomást arról, hogy az általuk gondozott sírkertekben mintegy 300 magyar hadifogoly van eltemetve. Azóta ígéretünket teljesítettük, a birtokunkba jutott magyar hadifogoly-áldozatok listáját a nagykövet által megadott drótpostacímre elküldtük.

Időhiány miatt kihagyott emlékhelyek, temetők

1.) Leniakán/Gyumri, / az armijanszki 115. sz. főtábor 1474. sz. hadifogolykórház temetője

Koordinátai: 40.778798, 43.836801.

Napjainkban a közel 121 ezer lakosú *Gjournri* (1990-ig *Leniakan*) Örményország második legnagyobb városa, amely Jerevántól 120 km-

re északnyugatra hegyvidéken, 1509 m tengerszint feletti magasságban helyezkedik el, és *Sírák tartomány* székhelye. A történelmi időkben a helységet a görög telepesek alapították, a középkorban az örmény lázadók központja, akik az arab fennhatóság ellen harcoltak. A legutóbbi névváltozások a XIX. századtól következtek be, először 80 évig *Alekszandropol* (1840-1924), majd *Leninakan* (1924-1990) volt a neve.

A város neve a lágerirodalomban *Leninakan* elnevezéssel vált ismertté. Több ezer német és magyar foglyot dolgoztattak a városban, utat, középületeket, lakóházakat, építettek, ezért hálások a helyiek. Azonban az 1988-ban bekövetkezett földrengés az építményekben is jelentős kárt okozott.

Ezen a településen állították fel és működtették 1944-1948 között a 1474. sz. hadifoglykórházat. Annak idején több mint száz kilométeres körzetből ideszállított, súlyosan beteg rabokat életmentő kezelésben részesítették. A túlélőktől tudjuk, szakember, gyógyszer és egyéb orvosi eszközök krónikus hiánya miatt sokan a kórházi ágyon gyógyíthatatlan járványos betegségben is elpusztultak.

Az 1474. sz. hadifoglykórház temetője a város délnyugati peremrézén, a *Komszomol utca* végén lévő dombon van. A 15. (Marx) utcai börtön foglyainak munkája révén gondozott maradt a földrengésig. Majd egy évtized elteltével az 1500 négyzetméteres, teljesen elhanyagolt parkcellát a *Hetazodum Alapítvány* munkatársai 1998-ban felújították.

A kutatómunkának köszönhetően eddig 370 elhunytat, főleg németet, köztük 40 magyart azonosítottak, nevük ismertté vált.

Antal Zsigmond Zsigmond (Maksa, 1898-1946.12.07.)

Bodó Pál (Csikcskefalva, 1905.)

Botos Dániel János (Hodász, 1904-1947.03.26.)

Boglyas János János (1900-1947.06.13.)

Vereb András András (Felsőlóc/Felsőzsolca, 1894-1946.08.14.)

Vizhányó János Péter (1922-1947.03.03.)

Grimm János István (Vértessacs, 1909-1946.01.23.)

Gerő Antal Sándor (1895-1946.04.06.)
Zsádon Lajos Lajos (Budapest, 1907-1947.02.17.)
Mikó István János (Fót, 1899-1945.09.28.)
Munkácsi István István (Fegyvernek, 1893-1945.10.11.) altiszt
Kiss Ferenc Ferenc (Budapest, 1913-1945.12.18.)
Kraunisfeld Samu Samu (1899-1946.03.18.)
Krajcsi Pál Pál (Abony, 1910-1945.05.09.)
Kerekes Gyula Mihály (Kózsá/Pestszentlőrinc, 1902-1946.06.28.)
 hadnagy
Kaczko János János (Békéscsaba, 1922-1947.02.02.)
Molnár Pál Pál (Hódmezővásárhely, 1915-1946.10.22.) rendőr
Mészáros József József (1921-1947.05.01.)
Nagy Kálmán Boldizsár (Nemesszentandrás/Buda, 1921
 (1908) -1945.09.01.)
Nagy Imre Imre (Kiskunhalas, 1905-1947.07.12.)
Orbán György György (Cegléd/Debrecen, 1907-1946.10.25.) zászlós
Prépost István Mária (1904-1945.12.21.)
Pásztor Mihály Mihály (Gyömrő, 1913-1946.01.13.)
Pukancsik János János (1914-?)
Reider János Antal (Bakonyjákó/Székesfehérvár, 1903-1945.10.09.)
Szekeres Sándor Sándor (Kiskundorozsma, 1920-1946.02.27.)
Szántó István János (Karátöld/Sárfimizdó, 1914-1946.08.31.)
Tresz Lajos Lajos (Nagykőrös/Budapest, 1914-1945.10.16.)
Tóth János János (Hidashollós/Budapest, 1899-(1944.11.12)
 1945.08.27. főtorzsórmester
Török István György (1899-1945.12.11.)
Tárkányi Szűcs András József (Hódmezővásárhely, 1914-
 1947.01.29.)
Fék(i) András Makszim/Miksa (Soltvadkert/Vác, 1893-
 1947.02.09.) százados
Helle(r) Jaklab Jakab (Bácsbokod, 1911-1945.12.17)

dr. Csókási József Ferenc (Szeged, 1915-1945.10.07.)
Czikely Sándor Ferenc (Szentpéter, 1911-1946.05.15.)
Csuka Lajos Sándor (Alszipor, 1922-1946.03.21.)
Csipko(e) Péter József (1897-1946.08.07.)
Csotai Béla Béla (1922-1946.11.14.)
Skellecz(sz) Imre Lajos (Sz. Soledmeletna? 1911-1945.10.22.)
Somogyi István Gyula (Diósgyőr/Eger, 1905-1947.02.22).

2.) Kapan, az armijanszki 115. sz. főtábor egyik lágerrészlegének temetője

Koordinátai: 39.230174, 46.611564.

A negyvenötezes lakosú *Kapan* város Örményország déli részén fekvő *Szjounik tartomány* székhelye. Nyugatról az Azerbajdzsánhoz tartozó *Nahicseván* (itt hadifogolytábor működött), keletről Azerbajdzsán határolja, de az utóbbi országgal nincs hivatalos államhatár, mivel itt található a *de facto* független *Hegyi-Karabah Köztársaság*. A tartomány gazdag örmény kulturális örökségekben, köztük például a *Tatevi kolostor*.

1945-1948 között a 115. sz. fő tábor egyik lágerrészlegének ideirányított hadifoglyai ebben a városban a réz-molibden feldolgozó gyárban dolgoztak. Az élők sorából a teljesen legyengült, disztrofias betegek örökre eltávoztak. Az eddig feltárt lágerekmányok és becsült adatok szerint az örmény hadisírkutatók 167 főről tudnak, akik a 2002-ben a *Hetazodum Alapítvány* által felújított városszéli temetőben vannak elhantolva.

3.) Katschagan, az armijanszki 115. sz. főtábor 8. sz. lágerrészlegének temetője

Koordinátai: 40,962395, 44.611564.

A 115. sz. fő tábor egyik lágerrészlegét 1945-1948 között ezen a településen helyezték el. A hadifoglyok hegyi utat építettek, hegy-

be vájt alagutat fúrtak, amely a *Lori régió* északi és déli területét összeköti össze, napjainkban is használják. Becslések szerint az alagút építésénél elhunyt 5-7 rabot a település határában kialakított sírkertben helyezték örök nyugalomra. A *Hetazodum Alapítvány* 1999-ben a 80 négyzetméteres parcellát felújította.

3.) *Arasdajan (ma: Yerashk): az armijanszki 115. sz. főtábor egyik lágerrészegének temetője*

Koordinátai: 39.400375, 44.501070.

Arasdajan, illetve *Yerashk* az azerbajdzsáni határ mentén terül el. Az itt létrehozott hadifogoly-temető a határvonalon van, és a széles nyilvánosság előtt emiatt elzárták, csak katonai hatósági engedély beszerzésével és meglétével látogatható. 12 nevesített sírjel van, de valójában 110 ember nyugszik itt. A vaskerítésen belül található egy központi fémkereszt, és öt csoport kis kereszt, egyenként 3-3 keresztel.

4.) *Artyk: az armijanszki 115. sz. főtábor egyik lágerrészegének temetője*

Koordinátai: 39.609609, 43.971627.

Az V. században alapított és közel 20 ezer lakosú *Artyka Sírak* tartomány területéhez tartozik. A 115. sz. fő tábor rabjait a közút, a lakóépületek fejlesztésébe vonták be. 1945-1947 között 61-en haltak meg, akiket a település peremén lévő sírkertben hantoltak el. A *Hetazodum Alapítvány* 1998-ben a 1260 négyzetméteres temetőt felújította, amely a város központjában van. A domboldalon kialakított parcella két szinten terül el. Az első szinten örmény keresztet helyeztek el. Felirata: „*Az 1945-1947-ben elhunyt német hadifoglyok emlékére*”. A sírkert két oldalán lépcsőzet vezet fel a második szintre, a legtávolabbi részén egy 3,5 m-es kőkereszt látható, mindkét oldalon a földből kis keresztből álló csoportok emelkednek ki.

5.) Az armjanszki 115. sz. főtábor halottjai

Az alábbi neveket Varga Lászlóval pontosan nem tudtuk beazonosítani, csak annyit, hogy a 115-ös főlégerhez tartoztak, de konkrét altáborok nincsenek megadva.

Bagosi Sándor János (Nagyszalonta, 1905-1947.12.08.)

Bakonyi József István (Ercsi, 1921-1945.05.22.)

Balla Imre Imre (Budapest, 1922-1945.04.06.)

Bányász István István (Csobaj/Szob, 1897-1945.09.12.) őrzető

Bányi Dezső Mihály (Simontornya, 1904-1945.10.23.)

Bartholy György (1922-1945.05.13.)

Bazsó Vendel János (Budapest, 1922-1945.04.06.)

Becső József Mihály (Buj, 1895-1945.07.10.)

Benkovics József Gáspár (Csallóköznék, 1916-1945.12.22.)

Bérczi Pál Pál (Katymár, 1897-1945.07.04.) őrmester

Bogdán Mózes (1912-1945.05.13.)

Bojás János János (Sáregres, 1900-1945.05.13.)

Burián István István (Lőrinci, 1922-1945.05.26./1944.04.29)

Csicsely Sándor Ferenc (Érsekújvár, 1911-1946.01.11.)

Csipka Péter József (Jászszentlászló/Kiskunmajsa, 1897-1946.08.07.)

Csöndes Vendel Vendel (Zalakaros, 1907-1945.08.17.)

Csontos Béla István (Győrzámoly/Budapest, 1912-1947.10.24.)
szakaszvezető

Csősz Lajos Pál (Simontelke/Budapest, 1912-1945.08.01.) törz-
sőrmester

Csótai Béla Béla (Jászárokszállás, 1922-1946.11.14.) őrzető

Daten Gyula (1901-1946.05.20.)

Demeter György (1900-1945.05.13.)

Dús Gergely Gergely (Nagykőrös, 1891-1945.12.04.) zászlós

Fauszt Ádám József (Mucsi, 1906-1945.02.08.)

Flach János Márton (Budapest, 1910-1945.06.10.)

Gáfrik József Ignác (Budapest, 1926-1945.07.29.)
Ganz Pál Pál (1903-1946.04.05.)
Gera Antal Sándor (1895-1946.04.05.)
Gera Antal Sándor (Makó, 1895-1946.05.06.) tizedes
Gerecs József Pál (1912-1945.04.055)
Gresz János János (Erdély, 1906-1945.04.29.)
Gyenesik Károly Károly (Püski, 1904-1946.05.30.)
Hegedüs Antal József (Hajdúböszörmény, 1909-1945.01.30.)
Hengl Ferenc József (Hőgyész, 1908-1945.06.20.)
Hollósy György György (Székesfehérvár, 1912-1946.03.04.) ör-
 mester
Hoppal József József (Budapest, 1924-1945.07.03.)
Hyrozs Antal György (Szécsény/Budafok, 1914-1945.11.24.)
Ivancsó János István (1923-1946.01.10.)
Jancsár András Mihály (Nyíregyháza, 1896-1946.08.18.)
Janecskai András István (Nyíregyháza, 1896-1946.08.18.)
Jani Gergely Péter (Nemeskisfalud, 1886-1945.05.25.) örvezető
Kacsó Sándor Károly (Felsőcsernáton, 1918-1945.04.15.)
Káldi Egon Hugó (Buda, 1898-1946.02.10.) zászlós
Kanyó Pál Lajos (Maksa, 1897-1946.08.23.)
Kazsoki Károly György (Balatonújhely/Budapest, 1899-
 1945.07.30.) törzsőrmester
Knap Ferenc József (Vágszentkereszt, 1913-1945.05.14.)
Kocsi Tibor György (Nagymajtény, 1920-1948.02.22.)
Koricsánszki Tibor Gyula (Budapest/Törökbálint, 1888-
 1945.12.18.) százados
Kovács Jenő György (Királyegyháza, 1901-1946.01.08.)
Kovács István István (1905-1956.05.25.)
Kovacsics János Sándor (Vörösberény/Enying, 1899-1945.
 .09.20.)
Krejcz József Antal (Tótvázsony, 1909-1945.02.25.)

Kroniscfeli Samu Samu (Sopron, 1899-1946.03.18.)
Leitner István István (1921-1945.09.01.) őrmester
Lender Andor András (Budapest, 1922-1945.07.11.)
Lévi István József (Ráckeve, 1894-1945.07.08.)
Lőrincz János Lajos (Kecskő, 1914-1947.10.04.)
Lucz János Ádám (Szárász, 1922-1945.09.24.)
Luders József Manfréd (Upor/Szentendre, 1919-1946.04.28.)

örvezető

Majthényi Károly, Károly (Sümege, 1919-1946.01.03.) zászlós
Márton Ferenc Gyula (Torja, 1912-1945.06.30.)
Máté Imre János (Martonos, 1903-1945.04.26.)
Megyes Béla Auguszt (1895-1945.04.26.) törzsőrmester
Méhes Béla Ágoston (Hatvan, 1896-1945.08.04.) törzsőrmester
Mehlmann Antal Antal (Németország, 1909-1945.09.22.)
Mészáros József Lajos (Szombathely, 1921-1945.09.28.) tizedes
Nemecsek Sándor (1913-1945.05.15.)
Németh György György (Dorog, 1897-1945.05.06.)
Nitsch György Mátyás (1926-1946.02.03.)
Nyilas József Mihály (Visznek, 1921-1947.03.21.)
Omnhausz Mátyás György (Sajósárvár, 1911-1945.09.24.)
Osváth Bertalan József (Tiszagyulaháza, 1901-1945.07.28.)
Pati Imre Imre (Ráckeresztúr, 1908-1945.12.19.)
Pekártsik János János (Magyarkeszi/Nagyvejke, 1914-1946.08.31.)
Pesti Béla István (Salgótarján/Dorog, 1906-1945.07.21.)
Pólsika József Mihály (Koncháza, 1909-1945.10.31.)
Pór Antal Sándor (Esztergom/Felsőgalla, 1892-1946.03.12.)

főhadnagy

Rosztocsky Sándor (1901-1945.05.17.)
Runa Frank Pál (1920-1945.06.14.)
Stiekel Konrád Ádám (Darány, 1910-1945.11.29.)
Strobl Ádám György (Muhí, 1906-1946.01.28.)

Szilágyi Ferenc Imre (Magyargyepes 1924-1946.10.16.)
Szöllősi Pál Pál (Nyíregyháza, 1922-1946.05.09.) zászlós
Szóró János János (Jászberény, 1900-1946.06.29.) őrzetető
Turai Pál István (Szászrégen, 1899-1946.02.24.) zászlós
Ungi Valter György (Budapest, 1909-1945.12.02.) altiszt
V. Csikos István István (Vezseny, 1922-1947.08.03.)
Vágvölgyi József István (Gáborjánháza/Szentgyörgyvölgy, 1917-1947.06.29.)
Vernicz János József (1922-1945.04.05.)
Vigh György Mihály (Dunapentele/Herceghalom, 1898-1945.09.04.)
Visek János János (1901-1945.04.05.)
Weiss József Lőrinc (Csánk, 1911-1945.12.24.)

A több mint 300 magyar áldozat névsorának pontosításában sokat segített egyik csoporttársunk, *Varga László* (Balmazújváros) katonai hagyományörző, aki a rögzös kutatóutat velünk járta be.

A rendszerváltás előtt a temető sírköveit a helyiek beépítették lakóházaikba, istállóikba. Néhány idős még emlékszik az egykori barakkokra, a foglyok sanyarú életére, a magyar foglyok szorgalmára.

Azonban a rendszerváltás után a Kaukázus vadregényes tájain eddig feltárt 16 lágertemető Németország kormányának köszönhetően új arculatot kapott. A többször említett *Hetazodum Alapítvány* vállalta magára a II. világháború 1605 áldozata sírjainak méltó megóvását. A több helyen parkosítva, fákkal, virágokkal, rendszeresen lekaszált fűszőnyeggel, néhol virágokkal gazdagítva álló megemlékezési helyek vonzzák az idelátogatókat, köztük voltunk mi is, hogy virágot helyezzünk el egy ima kíséretében.

Örményországi lágerhelyek (1945-1948), temetők

Nº	Örményország, település (régi és új neve), Főtábor, részleg száma	Tábor és táborrészleg, hadifogoly-temető	Halottak száma
1	115. sz. főtábor: 1. sz. részleg (Jerevan)	Arabkir (Jereván), Kanakan GESZ, „Aluminsztroj”	330, ebből 59 magyar
2	115. sz. főtábor: 2. sz. részleg (Amamlu/Spitak)	Amanlu, Spitaki körzet, cukorgyár	178, ebből 22 magyar
3	115. sz. főtábor, 3. sz. részleg (Szevan / Varszer)	Varszer, Szevani körzet	154, ebből 63 magyar
4	115. sz. főtábor: 5. sz. részleg (Elar/Abovján)	Elar délnyugati része, Kotajkszki körzet	97, ebből 10 magyar
5	115. sz. főtábor: 6. sz. részleg (Tahirov/Mertsavan)	Jereván, Tairov-telep nyugati peremkerülete	45, ebből 33 magyar
6	115. sz. főtábor: 8. sz. részleg, Jereván (Sengavit) – a Razdan folyó mellett	Jereván, Ragaszték Gyár Kacsagan, Kirovakani körzet (Dzora GESZ)	9, ebből 1 magyar
7	115. sz. főtábor: 9. sz. részleg (Jerevan/Noragavit)	Jerevan, Sztálini kerület, vegyipari és gyógyszergyár Noragavit – Vegygyár mellett	11, ebből 1 magyar
8	115. sz. főtábor: 10. sz. részleg (Kirovakan/Vanadzor)	1 km-re északra Kirovakantól (Vanadzortól)	61, ebből 5 magyar
9	115. sz. főtábor: 0. részleg Ararat	Ararat	37, ebből 8 magyar
10	Leninakan/Gyumri/Kjümri 424. sz. hadifogoly kórház	Leninakan délnyugati peremkerülete	370, ebből 40 magyar
11	Leninákán/Gyumri, 1474/0. sz. ORB munkatábor	---	---
12	115. sz. főtábor, 0. sz. részleg Arasdajan/Yereaskh/Nakhijevan,	Arasdajan/Yereaskh/ Nakhijevan	110 fő
13	115. sz. főtábor: 0. sz. részleg Artyk	Artyk	61 fő
14	115. sz. főtábor: 0. sz. részleg, Kapan	Kapan	167 fő
15	115. főtábor, 8. sz. részleg Katschagan/Kacsagan	Katschagan/Kacsagan	7 fő
16	115. sz. főtábor: 0. sz. részleg Artyik	Artyik	61 fő
17	Armjanszk, 115. sz. főtábor: 0. sz. részleg	A részlegek nincsenek megadva	91 magyar
Összesen:			1698 fő, ebből 333 magyar